

บทที่ 2

สภาพเศรษฐกิจดั้งเดิมของท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ก่อน พ.ศ. 2453

ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา : สภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการทำนา

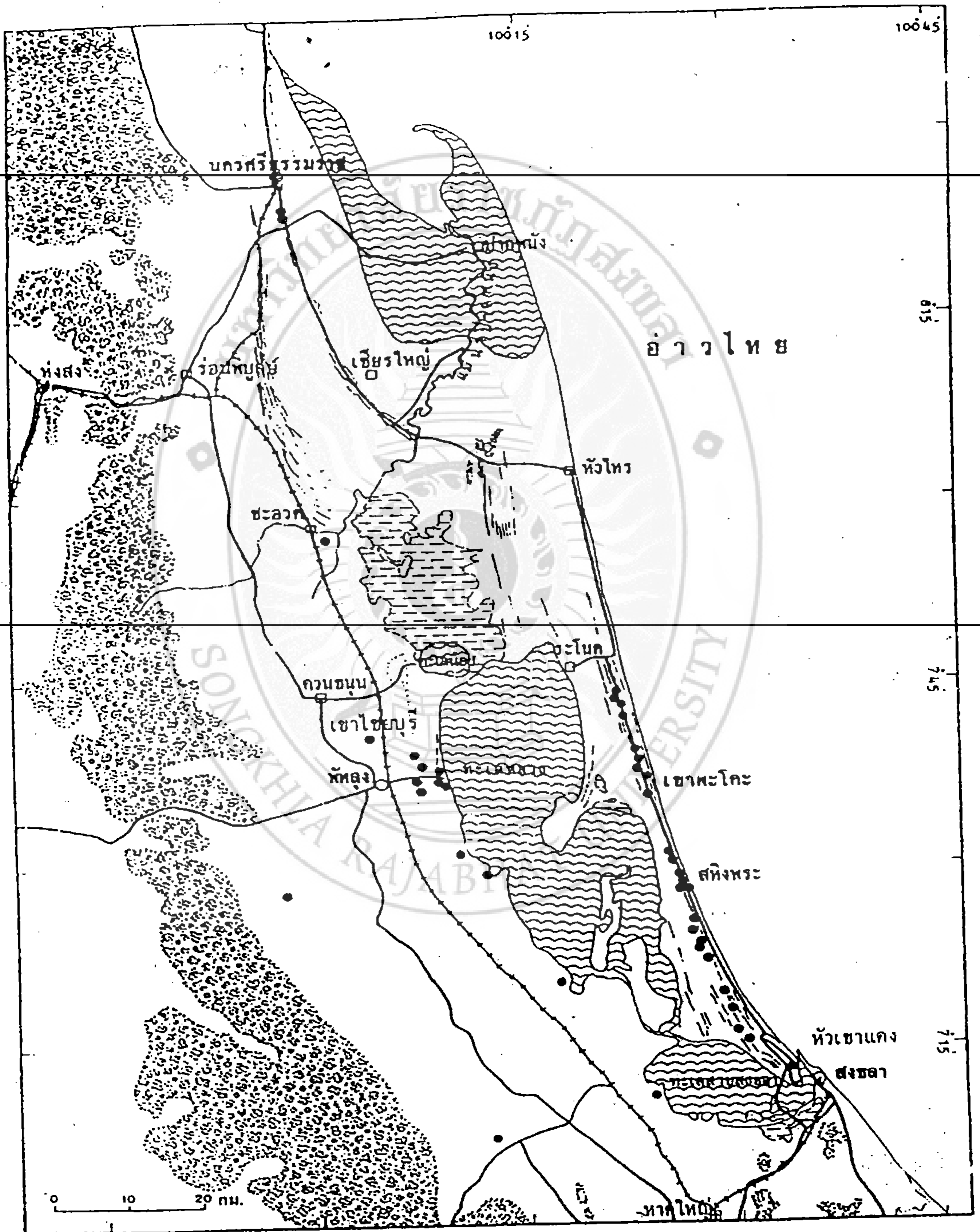
ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา หมายถึง แผ่นดินและลุ่มน้ำขนาดใหญ่ตั้งอยู่ทางฝั่งทะเลตะวันออกของภาคใต้ ระหว่างละติจูดที่ 6 องศา 28 ลิปดา ถึง 7 องศา 58 ลิปดา เหนือ และระหว่างลองจิจูดที่ 99 องศา 47 ลิปดา ถึง 100 องศา 37 ลิปดา ตะวันออก ครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด คือ จังหวัดสงขลา (ยกเว้นอำเภอเทพา อำเภอสะบ้าย้อย อำเภอจะนะ อำเภอนาทวี) จังหวัดพัทลุง และอำเภอหัวไทร อำเภอชะอวด ในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราชมีเนื้อที่ประมาณ 5,309,356 ไร่ หรือ 8,062.97 ตารางกิโลเมตร ลักษณะภูมิประเทศ มีทั้งส่วนที่เป็นพื้นดินที่มีทางน้ำไหลลงสู่ทะเล และบริเวณที่เป็นทะเลสาบ

ส่วนที่เป็นพื้นดินแบ่งเป็น 2 เขต เขตแรก คือบริเวณที่ราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ ได้แก่ สันทรายสทิงพระไปจนถึงฝั่งทะเล เขตที่สองได้แก่บริเวณพื้นดินด้านตะวันตกของทะเลสาบ ตั้งแต่บริเวณที่ราบริมฝั่งทะเลสาบไปจนจรดบริเวณสันปันน้ำเทือกเขาบรรทัดเป็นแนวยาวเหนือ-ใต้

เขตที่หนึ่ง บริเวณที่ราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ

บริเวณที่ราบแห่งนี้ ได้แก่ สันทรายสทิงพระ เป็นแผ่นดินด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ยาวต่อเนื่องจากสันทรายแหลมตะลุมพุกในจังหวัดนครศรีธรรมราช ไปจนถึงหัวเขาแดงในจังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นภูเขาบนปลายแหลมปากอ่าวทะเลสาบสงขลา นับเป็นแนวสันทรายและเป็นแนวชายฝั่งทะเลที่ยาวและเป็นเส้นตรงที่สุดของประเทศคือยาวประมาณ 155 กิโลเมตร ลักษณะทางธรณีฐานเป็นที่ราบ เกิดจากการทับถมตะกอนชายฝั่งทะเลจนเป็นสันทรายปิดกั้นให้เกิดทะเลสาบสงขลา ลักษณะของสันทรายสทิงพระมีสันทรายสูงหลายแนวสลับกับที่ลุ่ม สันทรายสูงเหล่านี้อยู่ทางตะวันออกใกล้แนวชายฝั่งทะเล บางแห่งเป็นพีดติดกันสลับด้วยร่องน้ำ ลักษณะของสันทรายสูงที่กล่าวถึงนี้มีลักษณะต่างกัน จากอำเภอระโนดลงมาจนถึงหัวเขาแดง บางแห่งมีลักษณะเป็นพีดสันทราย

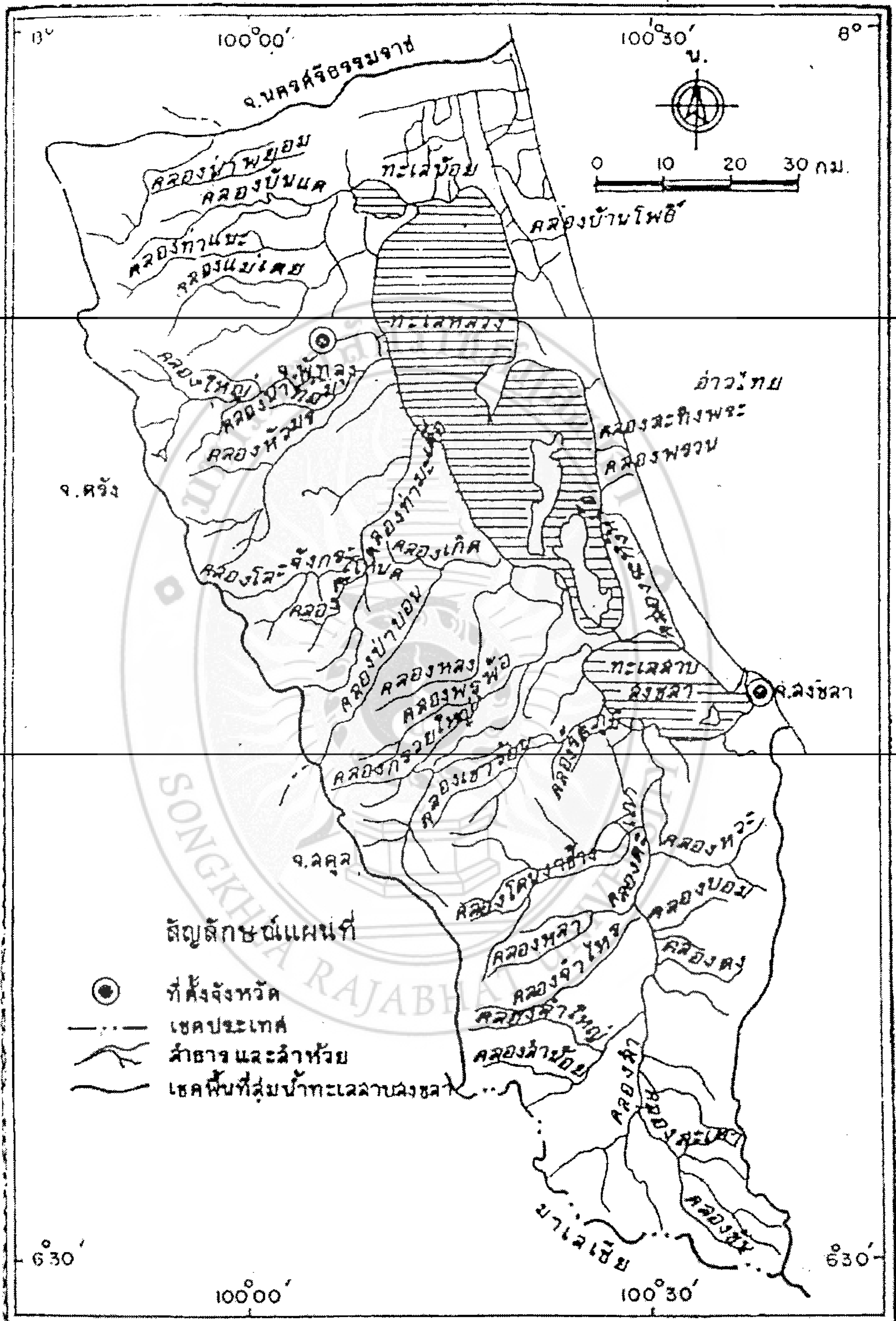
กว้าง 1-2 กิโลเมตร ส่วนภูมิภาคประเทศด้านตะวันตกของสันทรายเป็นที่ราบลาดต่ำลงสู่ทะเลสาบ มีลักษณะเป็นดินตะกอนละเอียดและกักเก็บน้ำทำนาได้ดีโดยอาศัยน้ำฝนตลอดแนวทะเลสาบ² (รูปที่ 1)

รูปที่ 1 แสดงสภาพภูมิประเทศและที่ตั้งชุมชนโบราณในกลุ่มทะเลสาบสงขลา
ที่มา: หิวา ศุภจรรยา, สภาพภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา
2536.

เขตที่สอง บริเวณพื้นดินด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา

แผ่นดินด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา เคยเป็นชายฝั่งทะเลมาก่อนการปิดกั้นของสันทรายสทิงพระ มีสภาพภูมิประเทศเป็นเทือกเขาและภูเขาสูงชันเป็นแนวเขตด้านทิศตะวันตกซึ่งเป็นเทือกเขาบรรทัดทอดตัวยาวเป็นแนวเหนือ-ใต้ มีความลาดชันสูงประกอบด้วยยอดเขาต่าง ๆ มากมาย และค่อย ๆ ลาดต่ำลงมาทางด้านทิศตะวันออกเป็นพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดสลับลอนชัน จนถึงที่ราบลุ่มตลอดแนวชายฝั่งทะเลสาบ บริเวณที่ราบลุ่มมีแม่น้ำลำคลองไหลจากภูเขาผ่านลงสู่ทะเลสาบมากมาย (รูปที่ 2) ทำให้บริเวณที่ราบเหล่านี้มีความอุดมสมบูรณ์ ประกอบกับมีลักษณะภูมิอากาศเป็นแบบมรสุมเขตร้อน โดยได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดผ่านทะเลอันดามันเริ่มตั้งแต่เดือนพฤษภาคม ทำให้มีฝนตกในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงกันยายนเป็นการเริ่มฤดูฝนช่วงแรก และเริ่มฤดูฝนช่วงหลัง ในระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคม ในช่วงนี้จะมีฝนตกชุกเนื่องจากได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งพัดผ่านอ่าวไทยเข้าหาฝั่งอย่างเต็มที่โดยไม่มีเทือกเขาเป็นเขตกำบังลม หลังจากนั้นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาจะอยู่ในช่วงฤดูร้อนเป็นระยะเวลาสั้น ๆ คือประมาณ 3 เดือน เริ่มตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ไปสิ้นสุดเดือนเมษายน³ การที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีช่วงฤดูฝนที่ยาวนานและมีทางน้ำไหลผ่านที่ราบลุ่มจำนวนมาก ส่งผลให้บริเวณนี้มีความสมบูรณ์สูงเหมาะแก่การทำนาทำไร่อย่างยิ่ง

รูปที่ 2 ระบบต้นน้ำของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาโดยสังเขป

ที่มา : ปณิษฐา ชเนศวรและคณะ, แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา, กรมพัฒนาที่ดิน 2541

ส่วนที่เป็นพื้นน้ำ ได้แก่ ทะเลสาบสงขลาซึ่งมีอาณาเขตครอบคลุมเขตจังหวัด สงขลา จังหวัดพัทลุง และจังหวัดนครศรีธรรมราช อยู่ระหว่างละติจูด 7 องศา 5 ลิปดา เหนือ และลองจิจูด 100 องศา 4 ลิปดาตะวันออก มีพื้นที่ประมาณ 1,042.6 ตาราง กิโลเมตร มีรูปร่างเป็นแนวยาวตามชายฝั่งทะเลจากทิศเหนือไปยังทิศใต้ประมาณ 75 กิโลเมตร ความกว้างจากทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก ประมาณ 20 กิโลเมตร มีความลึกประมาณ 1.5 – 2.5 เมตรตลอดทั้งปี แบ่งออกเป็น 3 ตอนคือ ทะเลสาบตอนล่าง ทะเลสาบตอนกลาง และทะเลสาบตอนบน

ทะเลสาบตอนล่าง เรียกว่า ทะเลสาบสงขลา เป็นส่วนที่ติดต่อกับทะเล มีอาณาเขตตั้งแต่ปากทะเลสาบขึ้นไปจนถึงช่องแคบปากกรอ มีพื้นที่ประมาณ 185.8 ตาราง กิโลเมตร สภาพน้ำเป็นทั้งน้ำเค็ม และน้ำกร่อย

ทะเลสาบตอนกลาง เรียกว่า ทะเลหลวง มีพื้นที่ประมาณ 828.6 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของทะเลสาบสงขลา สภาพน้ำเป็นน้ำจืดตั้งแต่อำเภอปากพะยูน ลงมา และเป็นน้ำกร่อย บริเวณช่องแคบปากกรอ

ทะเลสาบตอนบน ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 320 ตารางกิโลเมตร โดยเริ่มจาก บริเวณอำเภอหัวไทรและอำเภอชะอวด ลงมาจนถึงบริเวณทะเลน้อย มีลักษณะเป็นที่ลุ่ม น้ำขังและป่าพรุ ปกคลุมด้วยป่าชายเลนที่เปลี่ยนสภาพมาเป็นป่าเสม็ด ป่าจูดและที่ดอน ส่วนล่างสุดของบริเวณนี้ เป็นทะเลสาบน้ำจืดเรียกว่าทะเลน้อย ซึ่งอยู่คนละส่วนกับทะเลหลวง แต่มีลำคลองเชื่อมต่อกับทะเลสาบสองส่วนเข้าด้วยกันมีเนื้อที่ประมาณ 27.2 ตาราง กิโลเมตร เป็นทะเลสาบน้ำจืดที่มีพืชและสัตว์น้ำนานาชนิด รอบ ๆ เป็นป่าพรุขนาดใหญ่ เรียกว่า “พรุควนเคร็ง” มีเนื้อที่ 195.545 ไร่ อยู่ในเขตรอยต่อของจังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา และจังหวัดนครศรีธรรมราช⁴

ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติมาก โดยเฉพาะในทะเลสาบสงขลาเต็มไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด เช่น กุ้ง ปู ปลา หอย นกน้ำ และพืชน้ำที่เป็นอาหารทั้งของคนและสัตว์ เช่นสาหร่ายทะเล เป็นต้น

โกวิท เอนกชัย ชาวท่ากระ อำเภอสทิงพระ ได้กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของทะเลสาบในอดีต ในหนังสือเมืองโบราณไว้ดังนี้

“ทะเลสาบสงขลา คือทะเลสามรส เพราะน้ำทะเลมีทั้งรสเค็ม รสกร่อย และรสจืด แบ่งช่วงกันอย่างน่าประหลาด ด้านสงขลาตั้งแต่ปากอ่าวทะเลสาบหัวเขาแดง จนกระทั่งถึงเกาะยอ น้ำค่อนข้างเค็มจัด เป็นเขตที่กุ้งก้ามกรามมาผสมพันธุ์วางไข่ พอลูกกุ้งโตหน่อยก็จะอพยพมาที่น้ำกร่อย ในทะเลสาบกุ้งปลาชุมจริง ๆ ตอนยังเด็ก ๆ จำได้ว่าแม่กุ้งตัวใหญ่มาก ที่เด็ก ๆ กลัวกันมาก คือ ปลาชะโด ตัวคล้าย ๆ ปลาช่อน แต่ตัวใหญ่กว่า

มาก เวลาเล่นน้ำมันมักจะมาพุ่งชนหน้าอก ปลาในทะเลสาบมีหลายชนิด มีพวกสกุล ปลาตะเพียน และที่พบบ่อยที่สุดคือ หัว (ตะ) กัว ตัวเล็ก ๆ สมัยก่อนกุ้งปลาดี้นมาให้กินถึงหน้าบ้านได้อัน⁵

สอดคล้องกับการเสวนากลุ่มที่ตำบลพญาขัน อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง ที่กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของบริเวณลุ่มน้ำในอดีตว่า

“กับข้าว (อาหาร) ไม่ต้องซื้อ ได้ถนบ้านมีปลาทั้งนั้น แม้แต่ในนาข้าวปลาอย่างแรง (ปลามากมาย) แต่แรกสมบูรณ์ตามใจเอากินนี้”⁶

ความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ทั้งส่วนที่เป็นทะเลสาบและพื้นดิน ประกอบกับการมีแม่น้ำลำคลองหลายสายไหลผ่านที่ราบลุ่มทะเลสาบ ช่วยให้บริเวณนี้เหมาะแก่การเพาะปลูก โดยเฉพาะการปลูกข้าวอย่างยิ่ง ซึ่งต่อมาบริเวณดังกล่าวกลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของภาคใต้ และเป็นที่ตั้งของชุมชนที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาเป็นระยะเวลายาวนาน

ชาวนา : เศรษฐกิจเพื่อยังชีพในระบบศักดินา

การที่สภาพภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาอุดมด้วยทรัพยากรธรรมชาติทั้งบนพื้นดินและในทะเลสาบ ส่งผลให้มีผู้คนเข้ามาอาศัยและตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนในบริเวณนี้มาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยเฉพาะคาบสมุทรสทิงพระมีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่าง ๆ ตั้งแต่พุทธศตวรรษ ที่ 12 เป็นต้นมา ส่วนฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ ได้พบร่องรอยของแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอเมือง และอำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง มากมายหลายแห่งเช่นกัน⁷

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในบริเวณนี้ พอจะยืนยันได้ว่า ก่อนสมัยอยุธยา ชุมชนบริเวณนี้ ทำการค้าขายติดต่อกับต่างชาติซึ่งส่วนใหญ่เป็นการค้าขายของป่าที่ยังไม่แปรรูป ทั้งนี้เพราะพื้นที่อุดมสมบูรณ์ผู้คนไม่เดือดร้อนเรื่องอาหาร จึงไม่มีความจำเป็นต้องบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนาเพิ่มขึ้น ดังนั้นสภาพของชุมชนชาวนา จึงยังไม่ปรากฏชัดเจน แต่เมื่อถึงสมัยอยุธยามีการขยายตัวของชุมชนอย่างต่อเนื่อง เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรม สภาพการเป็นชุมชนชาวนาซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จึงปรากฏชัดขึ้นตั้งแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบัน⁸

เศรษฐกิจของชาวนา จะปรับเปลี่ยนอย่างเชื่องช้ามากเพราะลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง ทำให้ชาวนาไม่มีความพอเพียงค่อนข้างมาก จึงไม่มีความจำเป็นต้องกระตือรือร้นเปลี่ยนแปลงทั้งวิธีการผลิตและวิถีชีวิตของตน ดังนั้นตลอดระยะ

เวลาในช่วงนี้ ชาวนาผลิตข้าว โดยมีเป้าหมายเพื่อการยังชีพเป็นสำคัญ มีวิธีการทำนาแบบดั้งเดิม คือ ใช้แรงงานคน แรงงานสัตว์เลี้ยง และเครื่องมือในการผลิตง่าย ๆ ทำให้การทำนาเป็นงานที่หนักและต้องใช้แรงงานมาก ประกอบกับอำนาจรัฐแทรกแซงเข้าไปไม่ถึง โดยเฉพาะในเรื่องการบำบัดทุกข์ บำรุงสุข ทำให้ชาวนาต้องช่วยเหลือกันเอง ทั้งในรูปแบบเครือญาติ การเป็นเกลอ สร้างเครือข่ายของการช่วยเหลือกันทั้งในชุมชนของตน และต่างชุมชน เพื่อปกป้องทรัพย์สินและชีวิตซึ่งกันและกัน ในขณะที่เดียวกันภายใต้ระบบศักดินา ซึ่งกำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องสังกัดเจ้าขุนมูลนายตามระบบไพร่ ต้องถูกเกณฑ์

แรงงานและเสียส่วยสาอากร ผลผลิตส่วนเกินของชาวนาถูกรัฐเรียกเก็บค่อนข้างมาก ทำให้ชาวนามีสภาพความเป็นอยู่ที่ยากจน บางส่วนถึงกับทนไม่ได้ต้องทิ้งบ้านเรือนเรือกสวนไร่นาหนีไปอยู่ต่างประเทศ แสดงให้เห็นถึงการที่รัฐเอาเปรียบชาวนาอย่างชัดเจน เพราะส่วนใหญ่เจ้าเมืองกรมการ จะพบกับชาวนาในท้องถิ่นเฉพาะเมื่อมีการเก็บส่วยสาอากร หลังจากนั้นจะทอดทิ้งไม่ดูแลทุกข์สุขของชาวนาอย่างจริงจัง

การทำนาแบบดั้งเดิม

การทำนาเป็นอาชีพที่สำคัญของคนส่วนใหญ่ในกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา โดยทำกันมากในเขตที่ราบลุ่มอำเภอระโนดจังหวัดสงขลา และจังหวัดพัทลุง โดยเฉพาะที่พัทลุงพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การทำนา คือ ท่งราบศรีชะนาบริเวณคลองลำปำ เขตอำเภอเมือง ท่งราบคลองปากประ เขตอำเภอควนขนุน และท่งราบบางแก้ว บริเวณคลองบางแก้วเขตอำเภอเขาชัยสน (เดิมอยู่ในเขตอำเภอปากพูน)⁹ ผู้คนในเมืองพัทลุงทำนาเป็นอาชีพหลักทำกันทุกครัวเรือน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเขียนบรรยายสภาพไร่นาของพัทลุงเมื่อ พ.ศ.2432 ไว้ดังนี้

“....เมืองพัทลุงมีไร่นาบริบูรณ์มาก เลี้ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมือง คนในเมืองพัทลุงที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียวด้วยเรื่องทำนาทั้งนั้น ที่แผ่นดินก็อุดมดี”¹⁰

ความอุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ทำให้ชาวนามีอยู่มีกินอย่างไม่เดือดร้อน เป้าหมายในการผลิตข้าวจึงผลิตเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ ผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภค อาจนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อซื้อหาสิ่งจำเป็น ซึ่งมีเป็นครั้งคราวดังเช่น กรณีของพัทลุง มีการซื้อขายกันน้อยมาก หรือเกือบจะเรียกว่าไม่มีเลยก็ได้ ของที่ซื้อขายกันมีเพียงของป่าเล็ก ๆ น้อย เท่านั้น¹¹

การผลิตที่มีเป้าหมายเพื่อการยังชีพเป็นหลักทำให้ชาวนาขาดแรงผลักดันที่จะพัฒนาวิธีการทำนาเพราะผลผลิตที่ได้ก็มีเพียงพอที่จะบริโภค ดังนั้นวิธีการผลิตจึงยังเป็นแบบดั้งเดิม คือทุกขั้นตอนการผลิตตั้งแต่การไถ หว่าน ปักดำ เก็บเกี่ยว อาศัยแรงงานคน แรงงานสัตว์เลี้ยง และน้ำฝนเป็นสำคัญ เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา เช่น ไถ จอบ คราด มีดพร้า เป็นต้น อาจทำขึ้นเอง หรือซื้อจากท้องถิ่นใกล้เคียง

เนื่องจากการทำนา อาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว ดังนั้นชาวนาจึงทำเฉพาะ “นาหยาม” (นาปี) โดยทำทั้งนาดำ และนาหว่าน ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ และแรงงานในครอบครัว ส่วนใหญ่ผู้ที่มีนามากแต่มีแรงงานน้อย มักนิยมทำนาหว่าน เพราะใช้แรงงานน้อยกว่า ส่วนผู้ที่มีพื้นที่น้อย และนาอยู่ในที่ลุ่ม มักจะทำนาดำ

การทำนา โดยใช้แรงงานคน แรงงานสัตว์ และเครื่องมือเครื่องใช้แบบง่าย ๆ ทำให้การทำนาเป็นอาชีพที่หนักและยากลำบากมาก ไม่ว่าจะทำนาดำหรือนาหว่านก็ตาม ซึ่งชาวนาด่างเห็นตรงกันว่า การทำนาเป็นงานที่เหนื่อยยากและ “น่าเวทนา” เริ่มตั้งแต่การบุกเบิกที่นา ซึ่งเรียกว่า “การหักนา” เป็นงานที่เหนื่อยยาก และสุดแสนจะลำบาก โดยเฉพาะการบุกเบิกที่นาในบริเวณที่มีต้นไม้ใหญ่ ชาวนาต้องใช้ขวาน มีดพร้าหักโค่นต้นไม้ ซึ่งกว่าต้นไม้ใหญ่จะล้มลงแต่ละต้นต้องใช้แรงงานและเวลานานมาก จากนั้นจะถางต้นไม้อีกๆ และกอหญ้า ทิ้งไว้ให้แห้งจึงจุดไฟเผา ขุดต่อไม้เล็ก ๆ ออก ต่อใหญ่ ๆ ที่เหลืออยู่ก็ไถรอบ ๆ เว้นต่อเอาไว้แล้วค่อย ๆ เผาให้มันตายเปื่อยไปเอง แล้วจึงใช้จอบขุดต่อเพื่อปรับเป็นพื้นที่นาต่อไป¹²

บางครั้ง “การหักนา” ในที่ดอนบริเวณทุ่งหญ้าที่ไม่เคยทำนามาก่อน ถ้ามี “หัวชี้เตตระ” จะปรับพื้นที่ลำบากมาก

ปกรณ์ พงศ์จันทร์เสถียร เล่าให้ฟังว่า

ทุ่งหญ้าที่มี “หัวชี้เตตระ” คือ มูลดินสูง ที่เกิดจากไส้เดือนถ่ายมูลไว้ทับถมสูง ขึ้นเรื่อย ๆ สูงตั้งแต่ 2 คืบจนถึงหัวเข่า บน “หัวชี้เตตระ” จะมีหญ้าแข็งขึ้นอยู่เต็ม โดยเฉพาะหญ้าหวาย หญ้าหางนกยูง ชาวนากลัวกันมาก เพราะทั้งหญ้าและดินแข็งมาก ขุดยาก ต้องใช้จอบขุดเพื่อเอาหัวขึ้นมาทำลาย วันหนึ่งขุดได้เพียงไม่กี่หัว กว่าจะขุดได้หมดต้องใช้เวลาหลายวันต่อหนึ่ง “หัวชี้เตตระ” จากนั้นจึงใช้จอบเสียมปรับพื้นที่ให้เสมอกัน แล้วยกเป็นคันนาเพื่อนำน้ำขังสำหรับใช้วัว ควายไถนาต่อไป¹³

ในกรณี “การหักนา” ในที่ลุ่ม ซึ่งเป็นป่าไม้ที่บึก จะทำได้ง่ายกว่าในที่ดอน กลั่น คงฤทธิ์ ประจวบ เพชรสังข์ ประเสริฐ หวานสง และ แดง นันทรัตน์ เล่าให้ฟังว่า

“การหักนา” ในที่ลุ่ม ในบริเวณป่าที่เรียกว่า “กอเหลาะเหละ” ซึ่งเป็นป่าไม้ทึบนัก จะขึ้นอยู่ตรงโน้นบ้าง ตรงนี้บ้าง เป็นไม้ต่ำ ๆ เล็ก ๆ ขึ้นเป็นพุ่มแหลม ๆ เป็นหย่อม ๆ เป็นหนองวัว ควาย และโล่งเตียน อยู่บ้าง ทำง่าย ขุดง่าย ใช้แรงงานตัวเอง เมื่อขุด “กอเหลาะเหละ” แล้วจะใช้ไม้ปักเป็นเขต ตรงไหนจะทำก่อนก็ถางแล้วเผา ขุดหัวไม้ออก ปรับพื้นที่เพื่อเตรียมปักดำต่อไป¹⁴

อย่างไรก็ตาม “การหักนา” เป็นงานที่หนักและเหนื่อยยาก ต้องใช้เวลาและแรงงานมาก ดังนั้นชาวนาจะ “หักนา” แต่พอกำลังของตนทำได้เท่าไรก็ทำเท่านั้น

ชาวนาจะเลือกทำนาหว่าน หรือนาดำ ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่และแรงงานในครอบครัวของตนเป็นสำคัญ โดยทั่วไปแล้ว พื้นที่นาลุ่มหรือนาลึกจะทำนาดำ ส่วนพื้นที่ดอนจะทำนาหว่าน

การทำนาดำและนาหว่าน ส่วนใหญ่จะมีวิธีการที่คล้ายคลึงกันต่างกันแต่เพียงนาดำต้องเพาะกล้าและทำเทือกในแปลงนาที่ใช้ปักดำ (ยกเว้นนาหว่านน้ำตามซึ่งต้องทำเทือกเช่นกัน) โดยฤดูกาลทำนา จะเริ่มประมาณเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนมิถุนายน ซึ่งฝนเริ่มตกเพราะได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ฝนนาเมื่อได้รับน้ำฝนก็จะคลายความแข็งตัวลง มีสภาพเหมาะที่จะเริ่มไถนา

ในการไถนา ชาวนาจะพาวัว ควายไปทุ่งนา ตั้งแต่ก่อนหัวรุ่ง (ก่อน 6 นาฬิกา – ผู้เขียน) เพื่อให้วัวควาย กิน “สอ” (กินหญ้า) คนอาจจะกินอาหารที่บ้านมาก่อนหรือมากินที่ทุ่งนาก็ได้หลังจากนั้นพอเริ่มสว่างก็ “ครอบแอก” เพื่อเริ่มต้นไถนา วัวหรือควายคู่หนึ่งจะไถนาได้ประมาณครึ่งไร่ ต่อ “หนึ่งาย” (ประมาณ 6 ชั่วโมง – ผู้เขียน) จากนั้นก็เลิกไถในวันนั้น เพื่อให้วัว ควายได้กินหญ้า และพัก ในระหว่างการไถอาจจะมีการพักเป็นระยะๆ เพื่อให้วัวควายได้พัก เรียกว่า “พักในแอก”

การไถนาครั้งแรกเรียกว่า “ไถตะ” โดยชาวนาจะไถตามความยาวของพื้นที่นา เวียนขวา พยายามให้ผาลไถกินลึกลงไปดิน ประมาณ 5 – 6 นิ้ว เพื่อพลิกหัวหญ้าขึ้นมา จากนั้นปล่อยทิ้งไว้ให้หญ้าตาย ประมาณ 10 วัน พอหญ้าเหี่ยวเฉาตายแล้วก็จะ “ไถแปร” โดยไถตามส่วนกว้างของพื้นที่นาเวียนขวาเช่นกันเพื่อให้ตัดกับรอยไถเดิม วิธีนี้จะทำให้ดินร่วนซุย เหมาะแก่การปลูกข้าว

ถ้าเป็นนาหว่าน จะเริ่มหว่านเมล็ดข้าวประมาณเดือนมิถุนายนถึงเดือนกรกฎาคม โดยใช้เมล็ดข้าว 1 ถังต่อพื้นที่นา 1 ไร่ จากนั้นไถทับอีกครั้งหนึ่ง เรียกว่า “ไถกลบ” ถือว่าเสร็จขั้นตอนการปลูกข้าวนาหว่าน

ส่วนนาดำ หลังจากไถเรียบร้อยแล้วจะต้องคราดเทือกเพื่อเตรียมปักดำ โดยทั่วไปแล้วจะเริ่มเตรียมแปลงตั้งแต่ประมาณเดือนมิถุนายน เพราะฝนเริ่มตกชุก ดินชุ่ม

ท้องถิ่น พอถึงเดือนกรกฎาคม ก็เริ่มตกกล้าในแปลงเพาะใช้เวลาประมาณ 1 เดือน เมื่อต้นกล้าเจริญงอกงามดีจนสูงประมาณ 1 ฟุต ก็เริ่มถอนต้นกล้ามาปักดำในแปลงนาได้¹⁵

การทำนาดำส่วนใหญ่ชาวนาจะเร่งทำให้เสร็จก่อนเดือนตุลาคม เพื่อให้เสร็จทันไป “ลากพระ” เพราะเชื่อว่า ถ้าหากใครได้ “ลากพระ” นอกจากจะได้บุญกุศลมาก ช่วยชีวิตประสบความสำเร็จแล้ว ยังทำให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์อีกด้วย¹⁶

สำหรับการทำนาดำ ในบริเวณที่มีน้ำลึก มีหญ้ารกท้วมหัว ชาวนาจะใช้วิธี “เวียนควาย” ซึ่ง เคลือบ สุวรรณรัตน์ และปราศ สุวรรณรัตน์ เล่าให้ฟังอย่างน่าสนใจว่า

การเวียนควาย จะต้องใช้ควายประมาณ 20 ตัว เรียกว่า ควายฝูงแล้วออกปากคน ลัก 5 คน ถือไม้ไล่ควาย สำหรับคนแจงควาย หรือผู้นำในการไล่ให้ควายวิ่งเวียนเหยียบกก ต้องใช้คนชำนาญไม่อย่างนั้นควายจะไม่วิ่งเวียนเหยียบกก ส่วนผู้ช่วยไล่ควายคน อื่น ๆ จะเป็นใครก็ได้ คอยใช้ไม้ไล่ให้ควายมันวิ่งเวียนเหยียบกกในนาที่จะเป็นเทือกต้องเวียน 2 ครั้ง คือ เวียนทม และเวียนเทือก เวียนหนแรกเรียกว่า “เวียนทม” ทิ้งไว้ 2 - 3 วัน ค่อยเวียนอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพื้นที่นาเป็นเทือกแล้ว จึงปลูกข้าวได้ การเวียนควายจะเริ่มตั้งแต่ 6 โมงเช้า (6 นาฬิกา) พอ 10 โมงเช้า จึงจะหยุดพัก ปล่อยให้ควายไปกินหญ้า เพราะถ้าไม่ปล่อยให้ควายไปกินหญ้า ควายมันเหนื่อยมันอาจตายได้¹⁷

การทำนาดำ และนาหว่าน ถ้าฝนฟ้าเอื้ออำนวย ตกต้องตามฤดูกาล ข้าวก็จะอุดมสมบูรณ์ดี จะตั้งท้อง ออกรวง ประมาณเดือน พฤศจิกายน ถึงเดือนมกราคม และเก็บเกี่ยวได้ประมาณเดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือนเมษายน

ดังนั้นน้ำฝน จึงมีความสำคัญที่สุดในการทำนา ชาวนาจะต้องพยายามหาหนทางดูแลและเก็บกักน้ำให้มีเพียงพอสำหรับการเจริญเติบโตของต้นข้าวในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูกตามกำลังที่สามารถกระทำได้ ในบริเวณที่มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่านชาวนาจะร่วมแรงร่วมใจกันสร้าง “ทำนบ” และ “เหมือง” เพื่อชักน้ำเข้านาของตนเพื่อหล่อเลี้ยงต้นข้าว ช่วยป้องกันความเสียหายที่จะเกิดแก่ผลผลิตข้าวของตนได้ ส่วนพื้นที่นาที่อยู่ไกลแหล่งน้ำจะได้รับความเสียหายมากกว่าเมื่อมีน้ำไม่เพียงพอแก่การเพาะปลูก

ประพัฒน์ จันทรอักษร ได้เล่าให้ฟังถึงการร่วมมือ ร่วมใจกันของชาวนา ในการสร้าง “ทำนบ” และ “เหมือง” เพื่อชักน้ำเข้านา อย่างน่าสนใจ ดังนี้

แต่แรกการทำนา จะทำ “ทำนบ” กั้นคลองสายใหญ่ เรียกว่า “ทำนบหลวง” เพราะราษฎรร่วมแรงร่วมใจทำขึ้นมาเพื่อกั้นน้ำในคลอง เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วจะทำ “เหมือง” คือคลองขนาดเล็ก เพื่อชักน้ำเข้านาของแต่ละคนต่อไป

ในการทำ “ทำนบ” และ “เหมือง” นั้นจะต้องมี “นายนบ” และ “นายเหมือง” เป็นผู้ดำเนินการ “นายนบ” “นายเหมือง” ได้มาจากการคัดเลือกของชาวบ้านในท้องถิ่นนั้นผู้ใดได้รับการคัดเลือก จะต้องทำหน้าที่ชักชวนชาวบ้านมาร่วมแรงร่วมใจสร้าง “ทำนบ” และ “เหมือง” จนสำเร็จ จึงจะถือว่า หมดหน้าที่ของ “นายนบ” และ “นายเหมือง”

การร่วมแรงร่วมใจกันสร้าง “ทำนบ” หรือ “เหมือง” จะช่วยให้ชุมชนมีความรักใคร่สมัครสมานสามัคคีกันเป็นอย่างดี ฉะนั้นเมื่อถึงเวลาเพาะปลูก ชุมชนจะตกลงกันให้พื้นที่นาของชาวนาที่อยู่ปลายคลอง ทำนาก่อนผู้อื่น เพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำจะไหลไปสู่ท้องนาไม่เพียงพอ จากนั้นคนอื่นจึงจะทยอยทำขึ้นมาเรื่อยๆ จนถึงบริเวณต้นคลองเป็นคนสุดท้าย¹⁸ เป็นภูมิปัญญาในการจัดการเรื่องน้ำที่มีประสิทธิภาพ เห็นอกเห็นใจกัน เอื้ออาทรต่อกัน สังคมจึงอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุขลดความขัดแย้งระหว่างกันได้เป็นอย่างดี

การทำนาในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ส่วนใหญ่จะใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เพราะมีคุณสมบัติทนน้ำได้อย่างดี น้ำท่วมหลายวันต้นข้าวก็ไม่เสียหาย เมล็ดข้าวมีเปลือกหนา ข้าวหลุดจากรวงยากมาก ดังนั้นในบางครั้งเมื่อข้าวสุก ล้มเป็นแพ ถึงแม้จะมีน้ำท่วมบ้างช่วงข้าวจะลอยขึ้นพื้นน้ำ สามารถเก็บเกี่ยวรวงข้างได้โดยที่เมล็ดข้าวไม่ร่วงหล่นจากรวง¹⁹

พันธุ์ข้าวพื้นเมืองภาคใต้ และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ ข้าวหนัก ข้าวกลางปี และข้าวเบา ข้าวหนักเป็นข้าวที่ให้ผลผลิตช้า ใช้เวลาประมาณ 8 เดือน จึงจะเก็บผลผลิตได้ ส่วนข้าวกลางปีใช้เวลาประมาณ 5 – 6 เดือน และข้าวเบาใช้เวลาประมาณ 3 – 4 เดือน จึงจะเก็บเกี่ยวได้²⁰

การทำนาจะใช้พันธุ์ข้าวประเภทใด ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่และปริมาณน้ำฝนในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูก ในกรณีทำนาในบริเวณที่เป็นพื้นที่ดอนมาก ๆ จะใช้พันธุ์ข้าวเบา เช่น ข้าวลากา ข้าวดอกไม้ไซ เพราะไม่ต้องใช้น้ำหล่อเลี้ยงต้นข้าวมากนัก เนื่องจากพันธุ์ข้าวเบาใช้ระยะเวลาในการเพาะปลูกสั้น แต่ถ้าเป็นที่นาดอนกลางจะใช้พันธุ์ข้าวกลางปีหรือพันธุ์ข้าวหนัก เช่น ข้าวไข่มดริน ข้าวหนัง และถ้าเป็นนาลุ่มจะใช้เฉพาะพันธุ์ข้าวหนักเพียงอย่างเดียว เช่น ข้าวนางหงส์ ข้าวช่อไพร²¹ เป็นต้น นอกจากนี้ในกรณีที่ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล เช่นฝนตกล่าช้า และมีปริมาณน้ำฝนน้อยกว่าปกติ ชาวนาจะเลือกปลูกเฉพาะข้าวเบา และข้าวกลางปี เพราะถ้าปลูกข้าวหนัก จะมีน้ำไม่เพียงพอที่จะหล่อเลี้ยงต้นข้าวให้เจริญเติบโตได้ น้ำจะแห้งก่อนที่ข้าวจะตั้งท้องออกรวง หรือเมล็ดลีบที่เรียกว่า “ข้าวม่าน” การทำนาก็จะไม่ได้ผล สิ้นเปลืองทั้งเวลาและแรงงาน

การบำรุงรักษาต้นข้าว ไม่มีความยุ่งยากมากนัก เพียงแต่คอยระบายน้ำในนาข้าวให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม ไม่ต้องใส่ปุ๋ยเพราะพื้นดินอุดมสมบูรณ์ ถ้าจำเป็นจะต้องใส่เพราะดินจืดเนื่องจากผลิตซ้ำในที่เดียวกันหลายครั้ง ก็ใช้มูลวัว มูลควายที่มีอยู่ในคอกโดย

ไม่ต้องซื้อหา ศัตรูพืช โดยปกติแล้วจะไม่มีแมลง หรือสัตว์มารบกวน เพราะระบบนิเวศน์ไม่ถูกทำลาย พวกสัตว์และแมลง ซึ่งเป็นศัตรูของข้าวจะทำลายซึ่งกันและกันเช่นงูจะกินหนูนาเป็นอาหารเป็นต้น อย่างไรก็ตามบางครั้งอาจจะมีแมลงรบกวนบ้างแต่ไม่มากนัก เช่น แมงแซงเปิง²² ถ้ามากัดกินต้นข้าว จะทำให้ข้าวแดงตายไปโดยไม่มีทางแก้ไข นอกจากนี้อาจจะมีเพลี้ยบ้าง ชาวนาจะแก้ไขโดยใช้น้ำส้มที่มีกลิ่นแรง เช่น น้ำส้มตาลโดนดใส่กระบอกแขวนไว้ในบริเวณที่มีเพลี้ยระบาด หรือถ้ามีพวกนกมารบกวนก็จะต้องไปอยู่ “ชนา” ที่ปลูกสร้างไว้ คอยไล่ตีสัตว์เหล่านี้ไม่ให้มาทำอันตรายต้นข้าว เป็นต้น

ชาวนาจะเริ่มเก็บเกี่ยวข้าวประมาณเดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือนเมษายน การเก็บเกี่ยวข้าวของภาคใต้ และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะแตกต่างจากส่วนอื่นของประเทศ โดยภาคใต้และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะเก็บข้าวด้วย “แกะ” เก็บที่ละรวง โดยเก็บแค่คอรวง แล้วนำมามัดรวมกันด้วยข้งข้าวเป็นกำ เรียกว่า “เลียง” ซึ่งก่อให้เกิดคุณประโยชน์มากมาย เพราะชาวนาจะสามารถเก็บข้าวได้หมดทุกรวง รวงหล่นน้อยที่สุด และเมื่อนำ “เลียงข้าว” ไปจัดวางซ้อนกันอย่างเป็นระเบียบเป็น “ลอมข้าว” ใน “เรือนข้าว” แล้ว จะยิ่งทำให้สามารถเก็บข้าวไว้ได้นานยิ่งขึ้น เพราะคอรวงข้าวจะช่วยผ่อนถ่ายความร้อนในเรือนข้าว ทำให้เมล็ดข้าวร้อนและงันช้าลง²³

การเก็บข้าวด้วยแกะ ใช้ทั้งเวลา และแรงงานค่อนข้างมาก โดยเฉพาะถ้าปีใดทำนาได้ผลดีจะต้องเร่งรีบเก็บให้ทันเวลา มิเช่นนั้นข้าวจะ “ยับ” คือข้าวสุกมากจนรวงข้าวเปราะและแตกหักง่าย จนยากต่อการเก็บเกี่ยว ต้องปล่อยให้เมล็ดร่วงหล่นลงดิน โดยเปล่าประโยชน์ ดังนั้นในขั้นตอนการเก็บเกี่ยวข้าว นอกจากชาวนาจะใช้แรงงานในครอบครัวเต็มที่แล้ว ยังต้องขอความช่วยเหลือจากเครือญาติ และเพื่อนบ้านให้มาช่วยเก็บเกี่ยวข้าว ซึ่งเรียกว่า ออกปาก หรือขอมมือ ตามแต่โอกาส ในบางครั้ง ข้าวได้ผลสมบูรณ์มาก สุกพร้อมกันเกือบทั้งแปลงและเกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ชาวนาจะเก็บเกี่ยวไม่ทัน ข้าวจะเสียหายมาก เกิดปัญหาในการผลิตซ้ำในปีต่อไป

เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ชาวนาที่ทำนาในพื้นที่ค่อนข้างมาก จะแบ่งที่นาเป็น ส่วนๆ บริเวณที่อยู่ในที่ลุ่มน้ำลึกจะปลูกข้าวหนัก บริเวณที่มีน้ำตื้นขึ้นมาจะปลูกข้าวกลางปี และจะปลูกข้าวเบาในบริเวณที่ดอน²⁴ เมื่อข้าวออกรวงจะสุกไม่พร้อมกันโดยข้าวเบาจะสุกก่อน จากนั้นจึงเป็นข้าวกลางปีและข้าวหนัก ดังนั้นการเก็บเกี่ยวผลผลิต แม้ว่าจะเก็บกับแกะ ก็สามารถเก็บได้ทันโดยจะเก็บข้าวเบา ก่อน หลังจากนั้นจึงเก็บข้าวกลางปีและข้าวหนักเก็บหลังสุด ข้าวที่เก็บเกี่ยวได้จะผูกเป็นเลียง ผู้ชายจะหอบเลียงข้าวไปเก็บที่ “เรือนข้าว” หรือ “ห้องข้าว” ตามสภาพของบ้านแต่ละหลังและปริมาณข้าวที่มีอยู่ ข้าวที่

จัดเก็บเหล่านี้จะจัดเลี้ยงข้าววางช้อนกันอย่างมีระเบียบเป็นลอมเรียกว่า “ลอมข้าว” โดยจะไม่มีการนวดข้าวจนกว่าจะนำมากินหรือแลกเปลี่ยนซื้อขาย

เห็นได้ว่าการทำนาในช่วงนี้ แทบจะไม่มีต้นทุนการผลิต การทำนาจะใช้แรงงานภายในครอบครัว เครื่องมือ และผู้คนในชุมชนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนา ดังนั้นการทำนาจะได้ผลสมบูรณ์มากน้อยเพียงใด จึงขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูก ถ้าปีใดฝนตกหนักมีน้ำมากเกินไปจนไหลนองท่วมขังไร่นาจน “นาล่ม” ข้าวเสียหายไม่สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ แต่ถ้าปีใดฝนแล้ง มีน้ำไม่เพียงพอกับการเพาะปลูกการทำนา ก็จะไม่ได้อะไร ข้าวไม่สมบูรณ์ไม่ต้องออกรวงหรือข้าวเมล็ดลีบ เรียก “ข้าวม่าน” เวลาและแรงงานที่ทุ่มเทไปในแต่ละฤดูกาลผลิตด้วยความเหนื่อยยาก ก็จะสูญเสียไปโดยเปล่าประโยชน์ ดังนั้นชาวนาบางคนจึงกล่าวว่าการทำนาเป็นเรื่องที่หนัก เหน็ดเหนื่อย ยากลำบาก และน่าเวทนา²⁵

ดังนั้นพอจะกล่าวได้ว่า สภาพความเป็นอยู่ของชาวนาลุ่ม ๆ ดอน ๆ พอสมควร ถ้าปีใดฝนตกต้องตามฤดูกาล ข้าวในนาได้ผลสมบูรณ์ สภาพความเป็นอยู่ก็จะดี ผู้คนจะอยู่เย็นเป็นสุข แต่ถ้าปีใดฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล เช่น ฝนตกมากเกินไป ทำให้นาล่มหรือฝนแล้งอย่างหนัก ทำให้ “ข้าวม่าน” ทำนาไม่ได้ผลชาวนาก็จะเดือดร้อน ความเป็นอยู่ก็จะขัดสนไปด้วยเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุม มีการลักขโมยเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ซึ่งส่วนใหญ่จะขโมยวัว ควาย²⁶ ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดความจำเป็นที่ชาวบ้านในชุมชนจะมีความผูกพันกันอย่างเหนียวแน่น ทั้งในรูปของเครือญาติ การดอง การเป็นเกลอ และการแลกเปลี่ยนแบ่งปันกัน การเอื้ออาทรต่อกัน ต่างฝ่ายต่างช่วยปกป้องทั้งชีวิตและทรัพย์สินซึ่งกันและกัน และขยายออกไปยังชุมชนอื่น ๆ เพื่อสร้างเครือข่ายปกป้องตนเองให้เข้มแข็งขึ้น ทดแทนอำนาจรัฐที่ละเลยการปฏิบัติหน้าที่อย่างจริงจัง

แม่โพสพ : ความเชื่อที่สร้างคุณธรรมและจิตสำนึกร่วมของชุมชน

ชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องรุกขเทวดา และสิ่งเหนือธรรมชาติอื่น ๆ มากมาย โดยเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้จะให้คุณ และโทษแก่ชีวิตตลอดจนการประกอบอาชีพของตน ถ้าผู้ใดเช่นสรวง และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้อย่างถูกต้อง จะทำให้ผู้นั้นมีความสุขความเจริญในชีวิต แต่ถ้าไม่ได้ทำก็เชื่อว่าจะส่งผลต่อการประกอบอาชีพของตนในเวลาไม่นานนัก เช่นชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา เชื่อว่าการได้ “ลากพระ” ในเทศกาลออกพรรษาจะช่วยให้การทำนาได้ผลอุดมสมบูรณ์ ชีวิตมีความสุขร่มเย็น ถ้าละเลยจะทำให้การทำนาไม่ได้ผลดี เห็นได้ชัดกรณีชาวนาเมืองสงขลา มีความเลื่อมใสการ

ลากพระ เพราะเชื่อว่าทำให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ ต่อมาเจ้าเมืองได้ออกประกาศห้ามลากพระเป็นเวลาหลายปี เพราะเกิดทะเลาะวิวาทกันขึ้นจากการเบียดเสียดกันแย่งชิงลากพระ บังเอิญการทำนาไม่ได้ผลตั้งแต่นั้นมา ชาวนาเชื่อว่าการที่เป็นเช่นนี้เพราะพวกตนไม่ได้ลากพระ²⁷ เป็นต้น

ความเชื่อที่สำคัญและปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตการทำนา คือความเชื่อเรื่อง “แม่โพสพ” ชาวนาทุกคนเชื่อว่า การได้เช่นสรวงบูชา “แม่โพสพ” อย่างถูกต้องตามประเพณี ด้วยความศรัทธา จริงใจ และทำอย่างต่อเนื่องทุกฤดูกาลผลิต จะนำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่ผู้ปฏิบัติทั้งด้านส่วนตัวและการประกอบอาชีพ การเชื่อในอำนาจและตระหนักถึงพระคุณของ “แม่โพสพ” ที่ทำให้ชาวนาปลูกข้าวได้ผลบริบูรณ์ จนสามารถเลี้ยงครอบครัวและเพื่อนมนุษย์ได้อย่างดี มีผลอย่างสำคัญต่อการสร้างคุณธรรมและจิตสำนึกร่วมของชุมชน ให้ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติ ร่วมพิทักษ์และอนุรักษ์ให้ยั่งยืนสืบไป

แม่โพสพ คือ เทพธิดาประจำข้าว หรือเจ้าแม่แห่งข้าว²⁸ ชาวนาส่วนใหญ่เชื่อว่าแม่โพสพเป็นผู้ดูแลต้นข้าวให้เจริญงอกงาม ดังนั้นถ้าชาวนาทำพิธีเช่นสรวงบูชาแม่โพสพตามประเพณีอย่างถูกต้องแล้ว จะทำให้ทำนาได้ผลดี มีความเจริญรุ่งเรืองในชีวิต ด้วยเหตุนี้ชาวนาจึงต้องทำพิธีบูชาแม่โพสพด้วยความเคารพ และศรัทธาอย่างจริงจัง

ขั้นตอนสำคัญของการบูชาแม่โพสพ คือ “การทำขวัญข้าว” ต้องทำด้วยความเชื่อถือศรัทธาว่า ถ้าทำถูกต้องตามประเพณีทุกประการแล้ว ผลดีจะเกิดขึ้นกับการทำนา และชีวิตของชาวนาจริง ๆ ความสุขและความอุดมสมบูรณ์ในชีวิตจะเกิดขึ้นตามมา กลั่นคองฤทธิ์ จวน ชูย้ง และประจวบ เพชรสังข์ ได้เล่าถึงขั้นตอนต่าง ๆ ของการทำขวัญข้าว ตลอดจนความรู้สึกที่เกิดขึ้นหลังการทำขวัญข้าว อย่างน่าสนใจดังนี้

เมื่อถึงฤดูกาลข้าวสุก คือเดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือนมีนาคม (เดือน 3 – เดือน 4) ชาวนาจึงต้องเตรียมทำยุ่งทำนางให้เรียบร้อย และก่อนที่ข้าวจะสุก จะต้องทำ “พิธีรวบข้าว” โดยสังเกตว่าตรงไหนลมพัดมาชุม (ลมพัดอวล-ผู้เขียน) ตรงนั้นจะทำ “พิธีรวบข้าว” เจ้าของข้าวจะต้องไปหาต้นไม้สารพัดอย่างจำนวน 32 ชนิด ถ้าไม่รู้จักก็ให้หมอบทำขวัญหามาเอง ส่วนใหญ่จะเป็นไม้ที่มีชื่อเป็นมงคล เช่นไม้กุ่ม ไม้กำ ไม้ชุมแสง ไม้ชุมเห็ด ไม้ไผ่ และไม้ถบ เป็นต้น โดยใช้ไม้ถบทำเป็นหลัก ในการรวบข้าวหรือรวบต้นข้าวนั้น จะมีคาถาผูกมัด คือ พุทธังรัตนัง ธัมมังรัตนัง สังฆังรัตนัง แล้วมัดรวบไว้ด้วยด้าย 3 สี ต้นข้าวที่รวบไว้นี้ ถือว่าเป็น “ขวัญข้าว” จะเก็บเกี่ยวหลังจากที่เก็บข้าวส่วนอื่นหมดแล้ว ตอนที่เก็บขวัญข้าวในนาไปไว้ที่บ้านจะต้องมีสมาธิอย่างดี เช่นตอนที่เก็บขวัญข้าวห้ามพูด ห้ามผิวปาก กลัววิญญาณข้าวจะตกใจ จากนั้นเชิญแม่โพสพ ให้มาที่บ้านที่เรือน

ทำเป็นตบะอย่างดี ตอนอุ้มขวัญข้าวนี้จะไม่พูดกับคนข้าง ๆ มันเกิดความรู้สึกเชื่อว่า ความขลังจะเกิดขึ้นตามธรรมชาติ เพราะว่าทำแบบนี้แม่โพสพจะเชื่อจริง (เชื่อว่าเจ้าของ ข้าวศรัทธาจริง - ผู้เขียน) จากนั้นก็เชิญขวัญข้าวขึ้นบ้าน โดยให้หมอขวัญข้าวเชิญขวัญ ข้าวขึ้นไปอยู่กลางลอมข้าว ใช้เขาวัวล้อมขวัญข้าวไว้ เพราะถือว่า เป็นคู่ทำนาข้าว เป็น คู่ขวัญ การตั้งขวัญข้าว (เลี้ยงข้าว) จะต้องตั้งอย่างน้อย 3 เลียง 5 เลียง 7 เลียง หรือ 9 เลียง ตามแต่ข้าวมากหรือน้อย ให้เป็นคี่ไม่ใช่คู่ ตั้งให้หัว (คอรวงข้าว - ผู้เขียน) สุมอยู่ กลางลอม มีด้ายแดงมาพันอยู่ แล้วว่าคาถาผูกมัด เวลาทำขวัญข้าว ต้องหาหมอมา ทำขวัญที่ลอมข้าว ทำกันด้วยใจ คนที่มาร่วมพิธี จะต้องนั่งเงียบ ฟังหมอทำพิธีด้วย ท่าที่สงบ ทำแบบนี้จะเกิดความสุข สบายใจ ต่อไปทำนาได้ผลแน่ๆ²⁹

ชาวนาจะผูกพันกับแม่โพสพมาก จะพยายามทำทุกอย่าง เพื่อให้แม่โพสพ อยู่ใน สถานภาพที่ดี ไม่กระทำให้สิ่งใดล่วงละเมิดแม่โพสพ และไม่ทำให้แม่โพสพเสียใจ อย่าง เช่น กรณีข้าวตกหล่นบนดิน จะรีบขอโทษแม่โพสพ พยายามรีบเก็บ พร้อมกับบอกว่า ขอโทษแม่เจ้าคุณ ข้าวหกแล้วก็เก็บ ไม่ใช่ลูกจะกลั่นแกล้งอะไร³⁰

ความเชื่อ และความผูกพันกับประเพณีที่มีต่อแม่โพสพของชาวนา เป็นการสร้าง คุณธรรมของคนให้รู้จักบุญคุณของผู้อื่น และสร้างจิตสำนึกร่วมของชุมชนให้ตระหนักถึง คุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติพร้อมกับถ่ายทอดจิตสำนึกอันดีงามให้คนรุ่นหลัง เพื่อ พิทักษ์และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนประเพณีที่ดีงามให้ยั่งยืนสืบไป เป็นพลัง อย่างหนึ่งที่จะช่วยให้ชุมชนเกาะเกี่ยวกันแน่นเหนียว และเข้มแข็งขึ้น

การซื้อขายแลกเปลี่ยน

ชุมชนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะประกอบอาชีพแตกต่างกันไป ตามสภาพ ภูมิศาสตร์ที่ตนตั้งถิ่นฐาน ซึ่งพอจะแบ่งได้อย่างคร่าว ๆ เป็น 3 เขต ด้วยกัน คือ

1. ชุมชนในเขตทุ่งราบตอนกลาง เขตนี้มีพื้นที่กว้างขวางมากที่สุด ครอบคลุม บริเวณแหล่งผลิตข้าวสำคัญของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา 2 ส่วนได้แก่ ส่วนแรกคือบริเวณ ทุ่งราบด้านตะวันตกของทะเลสาบคือ ทุ่งราบศรีชะนา บริเวณคลองลำป่า เขตอำเภอ เมือง จังหวัดพัทลุง ทุ่งราบคลองปากประเทศอำเภอควนขนุน และทุ่งราบบางแก้ว บริเวณคลองบางแก้ว เขตอำเภอเขาชัยสน (เดิมอยู่ในเขตอำเภอปากพะยูน) จังหวัด พัทลุง สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นที่ราบลุ่ม อาจมีควน และภูเขาขนาดเล็กสลับอยู่บ้างใน บางพื้นที่ ส่วนที่สองได้แก่บริเวณทุ่งราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ โดยครอบคลุม บริเวณตั้งแต่ทุ่งระโนด อำเภอระโนด ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวสำคัญของจังหวัดสงขลา

ก ๓๓๘. 1๗๓1
ก ๓๔๓

125408

2๐๒๑/๒๒/๒๕๑๖๖

ลงมาจนถึงเขตอำเภอกระเสสินธุ์ และอำเภอสะทิงพระ สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นสันทรายสูงสลับกับที่ลุ่ม บริเวณนี้เต็มไปด้วยต้นตาลโตนด ทำให้ผู้คนในบริเวณนี้บางส่วนนอกจากทำนาแล้วยังทำน้ำตาลโตนดอีกด้วย ผู้คนที่อาศัยอยู่ในเขตทุ่งราบตอนกลาง มักเรียกว่า “โหมทุ่ง” หรือ “หมูทุ่ง” มีอาชีพทำนาเป็นหลัก เป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่ และมีจำนวนมากที่สุด

2. ชุมชนในเขตภูเขาและควน เขตนี้เป็นเขตพื้นที่ด้านตะวันตกสุด ตั้งแต่แนวเทือกเขาบรรทัด ลาดต่ำลงมาเรื่อย ๆ ทางด้านทิศตะวันออก ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นภูเขาสูงชัน สลับกับควนสูง-ต่ำมากมาย เพราะบริเวณนี้เป็นพื้นที่ที่ถูกคลื่นลอนลาดสลับลอนชัน บริเวณนี้ในอดีตเต็มไปด้วยไม้เบญจพรรณ และไม้เนื้อแข็งจำนวนมาก โดยเฉพาะบริเวณอำเภอควนขนุน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง และอำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา จะมีไม้มีค่ามากมาย เช่น ไม้หลุมพอง ไม้ตะเคียน ไม้เคี่ยม เป็นต้น โดยเฉพาะไม้ตะเคียน เหมาะที่จะใช้ในการต่อเรือเป็นอย่างดี เรือของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาจึงเป็นที่ต้องการของราชสำนักอย่างมาก ผู้คนที่อาศัยในบริเวณนี้จะมีอาชีพทำสวน ทำไร่ และหาของป่า มักถูกเรียกขานจากผู้คนในชุมชนอื่นว่า “โหมเหนือ” หรือ “หมูเหนือ”

3. ชุมชนในเขตที่ราบลุ่มชายฝั่ง หมายถึงชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณใกล้ริมขอบทะเลสาบ เนื่องจากตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ทะเลสาบซึ่งอุดมไปด้วย กุ้ง ปลา นานาชนิด อาชีพหลักของผู้คนบริเวณนี้ จึงทำประมงเป็นสำคัญ และมักถูกเรียกว่า “โหมเล” หรือ “หมูเล”³¹

ความอุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ทำให้ชุมชนที่กระจายกันอยู่ในเขตต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาข้างต้น พึ่งตัวเองได้มาก ผู้คนในกลุ่มน้ำทะเลสาบจะปลูกฝ้าย เพื่อทอผ้าใช้เอง ซึ่งส่วนใหญ่จะทอเพียงเพื่อให้พอใช้เช่นกรณีของพัทลุงในปีหนึ่งจะทอผ้าเพียงคนละผืนสองผืน เพียงเพื่อให้พอใช้ตลอดปี โดยไม่มีการซื้อขายกัน ส่วนสงขลาอาจมีการทอมากผืนกว่านั้น นอกจากทอเพื่อใช้เองแล้ว ยังขายอีกด้วย แต่ส่วนใหญ่จะขายให้คนต่างถิ่นมากกว่าคนในถิ่นเดียวกัน³² ในขณะเดียวกัน การสร้างที่อยู่อาศัย จะใช้ไม้จากป่ามาปลูกสร้างบ้านเรือน มีอาหารตามธรรมชาติ เช่น กุ้ง ปลา สัตว์ป่า ผลไม้ป่า ให้เลือกกินอย่างอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นการแลกเปลี่ยนซื้อขายจึงมีน้อยมาก การแลกเปลี่ยนซื้อขายมีขึ้นเพียงเพื่อให้พอเพียงในสิ่งจำเป็นเท่านั้น เช่นของป่าเล็ก ๆ น้อย ๆ³³

การแลกเปลี่ยนและการติดต่อซึ่งกันและกัน ทำได้ในระยะทางไม่ไกลนัก ด้วยมีข้อจำกัดด้านยานพาหนะ และเส้นทางคมนาคมที่ไม่สะดวก สิ่งของที่นำมาแลกกัน ส่วนใหญ่เป็นผลผลิตด้านการเกษตร อัตราการแลกเปลี่ยนไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับความพอใจของทั้งสองฝ่าย ส่วนใหญ่แลกเปลี่ยนกันด้วยน้ำใจ โดยพวก “โหมทุ่ง” จะเป็นตัวกลางใน

การแลกเปลี่ยน เห็นได้ชัด กรณีของ ตำบล แพรกหา อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ซึ่ง กลั่น คงฤทธิ์ แดง นันทรัตน์ จวน ชูยัง และประจวบ เพชรสังข์ เล่าให้ฟังว่า

ช่วงนี้ปลูกข้าวกิน และแลกเปลี่ยนกันเท่านั้น โดยแลกเปลี่ยนกับของที่ไม่มี เวลาแลกเปลี่ยน พวก “โหมเหื้อ” จะนำพืชผลมาเอง เช่น สะตอ คนที่ได้สะตอไป จะให้ข้าวก็เลี้ยงก็ได้ ทั้งนี้เพราะไม่สามารถตอบแทนเขาได้กับของที่เขาเอามาฝาก แลกเปลี่ยนกันด้วยน้ำใจ เอาตามความจำเป็นส่วนใหญ่ญาติกันทั้งนั้น อาจจะมีบ้าง “โหมเหื้อ” แลกกับพวก “โหมเล” พวก “โหมท่ง” เป็นสายกลาง คนข้างล่างจะเป็น “โหมเล” จะเอาปลามาแลกกับข้าวของ “โหมท่ง” ส่วน “โหมเหื้อ” จะเอาผลไม้มาแลกกับข้าวเช่นกัน โดยพวก “โหมท่ง” ไม่ต้องไปหา³⁴

ส่วนทางฝั่งระโนด โดยเฉพาะที่ตำบลบ้านใหม่ ซึ่งมีพื้นที่ใกล้ทะเลสาบมาก จะไม่มีการแลกเปลี่ยน เพราะมีมาก พวกบ้านใหม่จะแลกหัวมันชี้หนู ลางสาด กับพวกเกาะใหญ่ อัตราแลกเปลี่ยนใช้สัดส่วน หัวมันชี้หนูแล่งหนึ่ง แลกกับข้าวเปลือกแล่งหนึ่ง³⁵

เห็นได้ว่าการแลกเปลี่ยน มีลักษณะถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันไม่มีการแสวงหากำไรจาก อัตราการแลกเปลี่ยนไม่เอาเปรียบซึ่งกันและกัน แลกเปลี่ยนกันด้วยน้ำใจ เป็นการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันมากกว่า เป็นรูปแบบหนึ่งของเครือข่ายหมู่บ้าน เป็นสายใยของน้ำใจ การช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชาวบ้าน³⁶

สังคมลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีลักษณะคล้ายคลึงกับสังคมไทยในส่วนอื่นของประเทศ ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน คือมีบ้านกับเมือง บ้าน หมายถึงชุมชนเกษตรกรรม เป็นที่อยู่อาศัยของคนส่วนใหญ่ คือชาวนา ชาวประมง เป็นต้น มีสังคมและวัฒนธรรมที่มีความผูกพันกันอย่างแนบแน่น มีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกันเป็นอย่างดี ส่วนเมือง เป็นศูนย์กลางอำนาจของรัฐ เป็นที่พักอาศัยของชนชั้นปกครองหรือตัวแทนอำนาจรัฐ มีสังคมและวัฒนธรรมของขุนนาง³⁷

การแลกเปลี่ยนซื้อขายของคน 2 กลุ่มนี้จะแตกต่างกัน ในสังคมของชุมชนเกษตรกรรม เช่น ชาวนา ชาวประมง หรือชาวสวน จะมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายกันน้อยมาก เพราะส่วนใหญ่พึ่งพาตัวเองได้ ดำรงอยู่ได้ด้วยการผลิตและบริโภคตามสภาพของแต่ละชุมชน ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์สูงมาก บางครั้งอาจมีการแลกเปลี่ยนซื้อขาย (ส่วนใหญ่แลกเปลี่ยน)กันบ้างเล็กน้อย เพื่อให้ได้สิ่งจำเป็นเท่านั้น การแลกเปลี่ยนไม่ได้หวังกำไร แต่เป็นการพึ่งพาอาศัยและช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากกว่า ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

ถ้าจะมีการซื้อขาย ส่วนใหญ่จะซื้อขายกันในตลาดซึ่งอยู่ในเมือง สำหรับเมืองที่ไม่ใช่เป็นเมืองท่าสำคัญ จะมีการซื้อขายไม่มากนัก ส่วนใหญ่ของที่นำมาขายเป็นของ

พื้น ๆ เป็นพวกของกินมากที่สุด ดังเช่น กรณีเมืองพัทลุง รัชกาลที่ 5 ทรงเขียนบรรยายถึงสภาพการค้าขายเมืองพัทลุงไว้ดังนี้

“....เมืองพัทลุง.....ตลาดมีของขายกร่อย ๆ มีร้านค้าอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนสักสี่สิบห้าสิบคน มีของจนละกระจาดบ้าง ไม่ถึงจนละกระจาดบ้าง แต่ปลาสดอย่างโตอยู่ในขนาดปลากระดี อย่างเล็กจนถึงขนาดปลาชิว ร้อยเป่นพวง ๆ ขายเป่นปลาในลำคลอง.....กุ้งก็มีแต่กุ้งต้ม ปลาอย่างแห้งมาแต่ปากพยุท้งนั้น ผลไม้มีมะม่วง มะปริง แต่ผักอยู่ข้างจะมีมากหน่อยหนึ่ง....”³⁸

สิ่งของที่นำมาซื้อขายกันนั้นส่วนหนึ่งมาจากพวกพ่อค้าแม่ค้าในเมืองไปซื้อมาจากตลาดนัด ที่ “บวนเมา” ซึ่งเป็นตลาดนัดของชาวบ้านป่า จัดขึ้นวันเว้นวัน มีระยะทางเดินห่างจากตัวเมือง 7 – 8 ชั่วโมง ซึ่งมีผักและผลไม้มาขายมากมาย³⁹

กล่าวได้ว่า การค้าขายที่เมืองพัทลุงค่อนข้างชบเซา อาจเป็นเพราะเมืองพัทลุงมีคนน้อย ไม่เป็นเมืองท่าสำคัญ คนส่วนใหญ่ คือชุมชนชาวนา มีความพอเพียงสูง ไม่จำเป็นต้องนำผลผลิตของตนมาขายที่ตลาดในเมืองมากนัก

การค้าขายที่เกิดขึ้นค่อนข้างคึกคัก จะเกิดขึ้นที่เมืองท่าสำคัญเช่นสงขลา ซึ่งเป็นเมืองท่าค้าขายสินค้าที่มีเงินทองหมุนเวียน มากกว่าเมืองอื่นที่อยู่ใกล้เคียง มีตลาดถาวรที่มีลักษณะแบบทุนนิยม ดำเนินการโดยคนจีน หรือผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ขุนนางจีน แสวงหากำไรจากส่วนต่างของสินค้า ตลาดจะเปิดดำเนินการทุกวัน สิ่งของที่นำมาซื้อขายกันส่วนใหญ่จะเป็นผลผลิตภายในท้องถิ่น เช่น ผลไม้ต่าง ๆ กุ้งแห้ง สุกกร ข้าวเปลือก ข้าวสาร⁴⁰ เป็นต้น การซื้อขายมีอัตราที่แน่นอนขึ้น โดยผู้กำหนดราคา คือพ่อค้าคนจีน ตลาดลักษณะนี้จะขยายตัวขึ้น พร้อมไปกับการเพิ่มขึ้นของการผลิตเพื่อขายภายหลังจากการสร้างทางรถไฟเชื่อมกรุงเทพฯ กับภาคใต้สำเร็จใน พ.ศ.2459

อย่างไรก็ตามถึงแม้จะมีตลาดระบบทุนนิยมเกิดขึ้นในเมือง แต่ระบบตลาดดังกล่าวส่งผลกระทบต่อชุมชนในท้องถิ่นน้อยมาก เพราะพ่อค้าไม่ได้เข้ามามีส่วนในการควบคุมปัจจัยการผลิต พ่อค้าทำหน้าที่เป็นเพียงคนกลางส่งผ่านสินค้าจากผู้ผลิตไปสู่ผู้บริโภค กำไรที่ได้จากการค้า ไม่ได้นำมาลงทุนภาคการผลิตแต่นำไปใช้เพื่อผดุงฐานะของตนและขุนนางในระบบศักดินาไม่ให้เกิดต่ำลง ส่วนชุมชนชาวนามีส่วนสัมพันธ์กับตลาดน้อยมากพึ่งพาตนเองได้ จึงไม่มีความจำเป็นต้องเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของชาวนาจึงไม่เกิดขึ้น วิถีชีวิตของชาวนาจึงไม่เปลี่ยนแปลงแต่ประการใด

ความสัมพันธ์ทางการผลิต

ลักษณะความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนในท้องถิ่นตามระบบศักดินา มีลักษณะที่สำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรกชุมชนมีความผูกพันกันภายในสูงมาก มีความรักใคร่เห็นอกเห็นใจกัน รู้จักเสียสละ เอื้ออาทรต่อกัน ไม่เห็นแก่ตัว ช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งส่วนตัว และส่วนรวมเป็นอย่างดี ประการที่สอง ชุมชนจะถูกขูดรีดจากรัฐในระบบศักดินาหลายรูปแบบ⁴¹ ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกันแทบทุกภาคในประเทศไทย รวมทั้งลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาด้วย

ออกปาก ซอมือ เกล่อ : ความผูกพันที่เป็นภูมิคุ้มกันชุมชนในท้องถิ่น

ออกปากหรือวาน หมายถึง การให้วานให้เพื่อนบ้านมาช่วยกันลงแรงทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้งานหนัก หรืองานเร่งด่วนสำเร็จลุล่วงทันการ โดยผู้ร่วมลงแรงไม่คิดค่าแรง เพียงแต่เป็นประเพณีที่เจ้าภาพจะต้องเลี้ยงอาหารผู้มาร่วมลงแรง โดยงานที่จะออกปากกันนั้น ถือเอาความจำเป็น 2 ประการ คือเป็นงานหนักเกินกำลังที่คนภายในครอบครัวจะช่วยกันทำได้อย่างหนึ่ง และเป็นงานด่วนที่จะต้องเร่งดำเนินการ มิเช่นนั้นจะเกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินได้⁴²

ผู้คนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีจำนวนน้อย และส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา ซึ่งเป็นงานที่หนัก ใช้แรงงานมาก และต้องเร่งรีบทำให้ทันฤดูกาลเพาะปลูก ดังนั้นในหลายขั้นตอนการผลิตข้าวชาวนาจึงมีแรงงานไม่เพียงพอ หรือบางครั้งคนในครอบครัวเกิดเจ็บป่วยหรือมีลูกอ่อน ก็ต้องขอความช่วยเหลือจากญาติมิตรหรือเพื่อนบ้านบ่อยครั้ง เรียกว่าออกปาก ตั้งแต่ออกปากถากหญ้า ออกปากไถนา ดำนา เก็บข้าว หาบข้าว เป็นต้น โดยผู้ที่มาช่วยเหลือ จะต้องจัดหาอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ไปเอง ตามลักษณะงาน เช่นในกรณีออกปากไถนา ผู้ถูกขอความช่วยเหลือ จะนำไถ และวัวหรือควายไปช่วยเหลือ หรือถ้าออกปากเก็บข้าว ก็จะนำกะไปเอง เป็นต้น โดยเจ้าภาพจะต้องเลี้ยงอาหารผู้ที่มาช่วยเหลือตน

ปกร พงศ์จันทร์เสถียร ข้าราชการบำนาญ อดีตเคยทำนาที่ครอบครัว ที่ตำบลชัยบุรี อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง และประพัฒน์ จันทรอักษร ได้เล่าถึงการ “ออกปาก” ทำนาไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

การออกปาก มี 2 ประเภท ประเภทที่ 1 เรียกว่า “ออกปาก” การออกปาก บางครั้งอาจจะต้องให้ผู้อื่นที่คนเคารพนับถือช่วยออกปากให้ การออกปากจะมีการเลี้ยงของหวาน ส่วนมากจะเป็นถั่วต้ม ข้าวแกงไก่กับหยวก เป็นพื้น ส่วนข้าวเหนียวจะเลี้ยง

ในตอนเช้า เพราะถ้ากินข้าวเหนียวจะอึดนาน ออกปากประเภทที่ 2 เป็นการออกปากแบบวัดใจกัน เรียกว่า “ลักรัง” มาจากคำว่า “ลักรงาน” หรือ “ลักรทำงาน” มีความรู้สึกที่ดีต่อกัน คนมาช่วยอาจเป็นนักเลงใหญ่บ้านนี้ไปพบนักเลงใหญ่บ้านโน้น หรือว่าเขาเคยดีต่อกัน ในกรณีที่ “ข้าวยับ” มาก คือ ข้าวสุกมาก ๆ กำลังจะเสียหาย อีกฝ่ายสู้บู้ ก็พาเพื่อนไปช่วยโดยไม่บอกให้เจ้าภาพรู้ตัว กว่าเจ้าภาพจะรู้คนเต็มมาแล้ว ต้องรีบเร่งไปหากับข้าว มาเลี้ยงเพื่อน ไปขอไก่เพื่อน ขอหยวก ขอมะพร้าว เอามาแกง หุงข้าวอย่างเร่งด่วน วุ่นวายแต่ในเวลาเดียวกันก็อึดใจ บางครั้งเมื่อเก็บข้าวแล้วจะช่วยหาบข้าวมาเก็บที่เรือนข้าวของเจ้าบ้านก็มี⁴³

การออกปาก อีกรูปแบบหนึ่ง เรียกว่า “การขอมือ” มีลักษณะคล้ายกับการออกปากมาก ผิดกันแต่เพียง “การขอมือ” นั้นแต่ละฝ่ายจะต้องช่วยทำงานตอบแทนซึ่งกันและกัน ในปริมาณงานที่ใกล้เคียงกันหรือมากกว่า เช่น กรณีการทำนา ชาวนาที่ยังเตรียมพื้นที่นาของตนไม่เรียบร้อย ก็จะไปช่วยทำนาของผู้อื่นเสียก่อน เมื่อนาของตนพร้อมแล้ว อีกฝ่ายก็จะมาช่วยเป็นการตอบแทน ส่วนใหญ่จะ “ขอมือ” กันเป็นวัน เป็นสัญญาระหว่างกันของสองฝ่าย ไม่มีการบิดพลิ้วผิดสัญญาซึ่งกันและกัน⁴⁴

การออกปากนั้น ผู้ที่ขอความช่วยเหลือผู้อื่น จะเกิดความรู้สึกมีบุญคุณต่อผู้ที่มาช่วยเหลือตน ดังนั้นเมื่อได้รับการออกปากให้ไปช่วยเหลือเขาบ้าง จึงไม่ปฏิเสธและเต็มใจช่วยเหลืออย่างเต็มที่ ยกเว้นจำเป็นจริง ๆ เช่น เจ็บป่วย เป็นต้น

การออกปาก นอกจากจะช่วยเหลือกันในด้านการผลิต การประกอบอาชีพแล้วยังช่วยเหลือกันในด้านสังคมอีกด้วย เห็นได้ชัด กรณีเพื่อนบ้านมีงานสำคัญต้องใช้แรงงานมาก เช่น สร้างบ้าน งานศพ งานแต่งงาน เป็นต้น จะต้องออกปากขอความช่วยเหลือจากญาติมิตร และชาวบ้าน ให้มาลงแรงช่วยกัน การขอความช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน จะช่วยให้ชุมชนมีความผูกพันกันอย่างเหนียวแน่น และจะร่วมแรงร่วมใจกันปกป้องคุ้มครองชีวิต และทรัพย์สินของกันและกัน เมื่อมีภัยคุกคามจากภายนอก

ห้องเรียน ชมเชย เล่าให้ฟังว่า

ถ้ามีโจรมาขโมย จะช่วยกันเฝ้า บ้านไหนมีฐานะดี (อาจโดนโจรปล้น - ผู้เขียน) ก็จะตีฆ้อง ตีเกราะให้มารวมตัวกัน โจรก็มาจากพัทลุง และสงขลา โดยมีคนในพื้นที่เป็นนกต่อ ส่วนใหญ่จะมาขโมย ไม่ออก (ปล้น - ผู้เขียน) ขโมยวัว ช่วงหลังจึงมีการออก จับเจ้าของบ้านมัด แล้วเอาของ ไม่ฆ่าเอาผ้าปิดตาไว้ สำหรับ ฉันทน์ ไม่เคยโดนขโมยหรือออก เพราะมีพ่อเฒ่าเป็นท่านขุน⁴⁵

การที่ชุมชนต้องช่วยตนเองมากมายเช่นนี้ เพราะเจ้าหน้าที่ของรัฐไม่เอาใจใส่ ส่วนใหญ่จะเข้ามาดูแลเฉพาะการเก็บภาษีเท่านั้น ชุมชนจึงต้องรวมกลุ่มกันอย่างเหนียวแน่น เพื่อปกป้องตนเองแทนอำนาจรัฐ

การออกปาก ลักขันธ์ และชอมมือ มีคุณค่าต่อชุมชนในท้องถิ่นมากมาย ช่วยให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันอย่างเหนียวแน่นเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่ง สุธิวงค์ พงศ์ไพบุลย์ ได้สรุปไว้ว่า “....ประเพณีการมืงานวาน (ออกปาก) มีคุณค่าต่อสังคมของชาวภาคใต้ นานาประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ด้านส่งเสริมสามัคคีธรรมช่วยให้ชาวบ้านมีความรักใคร่ เห็นอกเห็นใจกัน เกิดความผูกพันกันฉันญาติ...ช่วยให้ชาวบ้านรู้จักทำงานร่วมกัน ทำให้เกิดผู้นำและผู้ตามที่ดี ทำให้ชาวบ้านมีความรู้สึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม รู้จักเสียสละ มีความเอื้ออาทร ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว....”⁴⁶

การรวมกลุ่มของชุมชน มักจะอาศัยรวมกันแบบเครือญาติมีความผูกพันกันทางสายโลหิต เป็นเพื่อนเกลอ มีการนับญาติทั้งฝ่ายบิดาและมารดา มีการจัดลำดับบุคคลในชุมชนตามหลักอาวุโส และเครือญาติ สมาชิกในชุมชน จึงมีสายสัมพันธ์โยงใยถึงกันหมด

การเป็นเพื่อนเกลอ เกิดขึ้นได้ทั้งจากการจัดการของผู้ใหญ่ทั้ง 2 ฝ่าย และผู้ที่อยู่ในวัยเดียวกัน อุปนิสัยถูกต้องตรงกัน ก็มาเป็นเพื่อนเกลอกันได้ การเป็นเพื่อนเกลอมีทั้งในหมู่บ้านเดียวกันและต่างหมู่บ้าน ซึ่งมีความสำคัญมากทั้งในภาคใต้และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา เพราะเมื่อทั้งสองฝ่ายเป็นเกลอกันแล้วจะรักใคร่กลมเกลียวกันเสมือนญาติ ต่างช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน บางคู่ถึงขนาดตายแทนกันได้ บางรายเมื่อคู่เกลอล้มป่วยลงหรือพิการไม่สามารถดูแลบิดา มารดา หรือน้อง ๆ ได้ เพื่อนเกลอจะรับภาระแทน ที่สำคัญคือเมื่อคู่เกลอของตนเป็นเกลอกับคนอื่น ๆ ต่อไปอีก ก็จะช่วยใคร่คู่เกลอนั้นเหมือนหนึ่งว่าเขาเป็นเกลอของตนด้วย⁴⁷

การออกปาก ลักขันธ์ ชอมมือ และเกลอ มีคุณค่าต่อชุมชนในท้องถิ่นนานัปการ ช่วยให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันอย่างเหนียวแน่นเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ทั้งด้านการผลิต การประกอบอาชีพ การป้องกันโจรผู้ร้าย ตลอดจนการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในสังคม ทั้งในกลุ่มของตนและระหว่างกลุ่ม โดยรวมกันเป็นเครือข่ายอย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งมั่นคง เป็นภูมิคุ้มกันชุมชนให้ปลอดภัยจากภัยคุกคามทั้งจากภายในและภายนอกได้อย่างดี และมีประสิทธิภาพ

การเกณฑ์แรงงาน ส่วยสาอากร : ความทุกข์ยากของชาวนา

อยุธยาแผ่อำนาจเข้าปกครองดินแดนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ได้สำเร็จประมาณอย่างช้าที่สุดกลางพุทธศตวรรษที่ 22 โดยดำเนินการควบคู่ไปกับการส่งเสริมพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความมั่นคง และความสงบเรียบร้อยในราชอาณาจักร ดังนั้นชาวนาซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในบริเวณนี้ จึงต้องเกี่ยวข้องกับทั้งอาณาจักร และศาสนาจักร ในส่วนของศาสนาจักร กษัตริย์จะมอบที่ดินและผู้คนให้วัด เพื่อใช้สอย และทำประโยชน์ในที่ดิน ซึ่งเรียกว่า กัลปนาวัด ชาวนากลุ่มนี้คือ พวก “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” สำหรับชาวนาที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรจะอยู่ใต้ระบบ “ไพร่” ชาวนากลุ่มนี้ต้องรับราชการและมีสังกัดโดยขึ้นตรงต่อขุนนาง จะถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานสาธารณูปโภค หรืองานอื่นใดที่ได้รับมอบหมาย ต้องเสียส่วยสาอากร ตามที่รัฐกำหนด ตลอดจนถูกเจ้าหน้าที่ของรัฐขูดรีดและเอาไรต์เอาเปรียบ สร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาอย่างยิ่ง

“ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” เป็นกลุ่มคนที่กษัตริย์ได้มอบให้เป็นสมบัติของคณะสงฆ์ โดยมีหน้าที่คอยปรนนิบัติรับใช้พระสงฆ์ และทำประโยชน์ในที่ดินของวัด เพื่อเลี้ยงดูตนเอง และบำรุงศาสนา คนเหล่านี้อาจเป็นชาวนาในพื้นที่ หรือได้รับพระราชทานมาจากท้องถิ่นอื่นก็ได้ ชาวนากลุ่มนี้จะอยู่ในความปกครองของคณะสงฆ์ มีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่าชาวนาที่อยู่ใต้ระบบ “ไพร่” เพราะได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไม่ต้องส่ง “ส่วยสาอากร” ให้รัฐ

ยงยุทธ ชูแว่น ได้กล่าวถึง “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ไว้ อย่างน่าสนใจ พอสรุปได้ดังนี้

ในสมัยอยุธยา การอุทิศกัลปนาให้กับวัดพุทธศาสนาในบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา ได้มีขึ้นอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ทั้งนี้เพราะบริเวณนี้มีความสำคัญต่ออาณาจักรอยุธยา และประกอบกับดินแดนนี้ได้ถูกรุกรานจาก “แขกสลัด” ภายนอกอยู่เสมอ เกิดความเสียหายต่อพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์จึงต้องเร่งฟื้นฟูพุทธศาสนาให้มั่นคงเป็นปึกแผ่นขึ้นมาดังเดิม การอุทิศกัลปนาวัด ในบริเวณนี้ จึงมีขึ้นอย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ชาวนา ที่เป็น “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” จะอยู่ภายใต้การควบคุมของสถาบันสงฆ์ และได้รับการยกเว้นไม่ต้องส่งส่วย และภาษีอากรให้เจ้าเมือง บรรดา “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” จะกระจายอาศัยอยู่ตามวัดต่าง ๆ รอบทะเลสาบสงขลา ส่วนจะมีมากน้อยเท่าใด ย่อมขึ้นอยู่กับความสำคัญ และขนาดของวัด

การรุกรานจาก “แขกสลัด” อย่างรุนแรงและต่อเนื่องตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 นอกจากทำให้บ้านเมือง วัฒนาอารามเสียหายมากมายแล้ว ยังทำให้ผู้คนล้มตาย และถูกกวาดต้อนไปจำนวนมาก ทำให้บรรดา “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” แตกสลายลงไปด้วย

“ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” ได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่งในสมัยพุทธศตวรรษที่ 23 ครั้นถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อำนาจการปกครองของฝ่ายอาณาจักรมีมากขึ้นอาจทำให้การอุทิศกัลปนาลดน้อยลงตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา⁴⁸

โดยปกติแล้วพระมหากษัตริย์ และศาสนจักร จะมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น โดยกษัตริย์จะอาศัยศาสนจักรสร้างความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยในราชอาณาจักร ดังนั้นในช่วงที่อำนาจรัฐเข้าไปดูแลไม่ทั่วถึง กษัตริย์จะทรงใช้ศาสนจักรให้เป็นประโยชน์ ด้วยการอาศัยศาสนจักรผูกใจคน สร้างศรัทธาในคน ทำให้คนรวมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ส่งผลให้อาณาจักรเข้มแข็ง ในช่วงนี้กษัตริย์จะอุปถัมภ์ค้ำชูศาสนจักรเป็นอย่างดี เพื่อให้ศาสนจักรมีความเจริญรุ่งเรือง สืบทอดต่อไปอย่างมั่นคง เช่น มีการกัลปนาวัด อย่างมากมาย และต่อเนื่องดังที่กล่าวมาแล้ว ส่วนศาสนจักรเอง ก็จะมีสถานะมั่นคงขึ้นเป็นที่พึ่งทางใจและช่วยให้ราษฎรอยู่ในศีลธรรมที่ดี มีผลให้บ้านเมืองเกิดความสงบร่มเย็น เป็นประโยชน์ต่ออาณาจักรในที่สุด อำนาจศาสนจักรเมื่อมีผู้คนนับถือศรัทธามากขึ้นจะสามารถท้าทายอำนาจรัฐได้ ดังนั้นเมื่ออาณาจักรหรือรัฐมีความเข้มแข็งขึ้น จึงเริ่มลดบทบาทและอำนาจของศาสนจักรลง ด้วยการลดปริมาณการอุทิศกัลปนาวัดลงไป พร้อม ๆ กับจำนวนวัดได้ลดปริมาณลงด้วยเช่นกัน บทบาท “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” จึงลดลงทั้งปริมาณและหน้าที่ตามลำดับ เข้าใจว่า “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” จะหมดไปเมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5

ไพร่

ตั้งแต่อยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 5) รัฐได้กำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องมีสังกัดโดยขึ้นตรงต่อขุนนางตามระบบไพร่ จะต้องถูกเกณฑ์แรงงาน เสียส่วย และภาษีอากรตามที่รัฐกำหนด โดยทั่วไปแล้วไพร่จะแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย แต่เนื่องจากดินแดนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา อยู่ห่างไกลจากรัฐ ส่วนกลางมากกษัตริย์ไม่สามารถดูแลไพร่ (ไพร่หลวง) ได้โดยตรง ดังเช่นหัวเมืองชั้นใน จึงมอบหมายให้ขุนนางในท้องถิ่นดูแลแทน ดังนั้นไพร่ ในหัวเมืองห่างไกล จึงมักจะเป็น “ไพร่สม” และ “ไพร่ส่วย” ขึ้นสังกัดขุนนางในท้องถิ่น โดยมีระยะเวลารับราชการเท่ากับไพร่หลวง คือ ตั้งแต่ 18 – 60 ปี ขุนนางในท้องถิ่นจึงมีอำนาจและอิทธิพลเหนือไพร่อย่าง

สูง โดยจะทำหน้าที่เกณฑ์แรงงาน เรียกเก็บส่วย และภาษีอากร ตามความต้องการของ
รัฐส่วนกลางและของขุนนางในท้องถิ่น

การเกณฑ์แรงงาน

ในระบบศักดินาไทย แรงงานเป็นที่มาของอำนาจทางการเมืองและความมั่นคง
ทางเศรษฐกิจ ดังนั้นการควบคุมแรงงานโดยการเกณฑ์ผ่านระบบไพร่ จึงมีความสำคัญ
ยิ่ง การเกณฑ์แรงงานเป็นพันธะระหว่างไพร่กับรัฐศักดินา โดยรัฐศักดินาถือว่า เมื่อไพร่
ได้อาศัยแผ่นดินทำมาหากินภายใต้การคุ้มครองของรัฐ ก็ควรที่จะต้องเสียสละแรงงานและ
ผลประโยชน์ให้รัฐเป็นการตอบแทน

ไพร่จะถูกเกณฑ์แรงงาน ให้ทำประโยชน์ให้กับทางราชการ หรือราชสำนัก หรือข้า
ราชการ ในหลายลักษณะด้วยกัน เช่น เกณฑ์แรงงานไปต่อเรือ เกณฑ์แรงงานไปจัดหา
สิ่งของที่รัฐต้องการ เกณฑ์ไปทำสงคราม หรือเกณฑ์ไปทำงานสาธารณูปโภค เป็นต้น
การถูกเกณฑ์แรงงานทำงานให้รัฐตามที่กล่าวมานั้น รัฐเรียกว่า “การรับราชการ” ซึ่งไพร่
จะต้องรับราชการ ตั้งแต่อายุ 18 – 60 ปี โดยสมัยอยุธยากำหนดให้ไพร่ (ไพร่หลวง)
รับราชการ ปีละ 6 เดือน สมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น ลดลงเหลือเพียงปีละ 4
เดือน และ 3 เดือน ตามลำดับ

สำหรับการเกณฑ์แรงงานในภาคใต้ซึ่งรวมถึงลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาด้วย
สงบ สงเมือง ได้กล่าวไว้ในสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคใต้ เรื่อง เกณฑ์ พอสรุป ได้
ดังนี้

การเกณฑ์จะมี 2 ขั้นตอน คือ ขั้นแรก เมื่อรัฐส่วนกลางหรือราชสำนัก ต้อง
ประสงค์สิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะป็นงานราชการสงคราม งานราชพิธีสำคัญต่าง ๆ ก็จะเกณฑ์ไป
ยังหัวเมืองผ่านทางเจ้าเมือง กรมการเมือง ขั้นต่อไป เจ้าเมือง กรมการเมืองก็จะแบ่ง
เฉลี่ยกะเกณฑ์ไปยังราษฎรกลุ่มต่าง ๆ โดยผ่านทางเจ้าขุนมูลนายอีกชั้นหนึ่ง เพื่อจัดหา
สิ่งของหรือปฏิบัติงานตามพระประสงค์ อย่างไรก็ตามเจ้าเมืองและกรมการเมืองต่าง ๆ
สามารถจะเกณฑ์ไพร่สมในสังกัดของตนเพื่อทำงานราชการต่าง ๆ ภายในหัวเมืองได้ด้วย
ปกติแล้วรัฐส่วนกลาง จะกำหนดให้ไพร่สมในหัวเมือง จำนวนประมาณ 2 ใน 3 ของ
ไพร่สมในหัวเมืองทั้งหมดเป็นไพร่สำหรับเจ้าเมืองกรมการเมืองได้กะเกณฑ์ทำราชการในหัว
เมือง ส่วนไพร่สมที่เหลืออีก 1 ใน 3 ให้ทำส่วยต่าง ๆ ให้กับรัฐส่วนกลางตามที่ต้องการ
เช่น ส่วยกระดาน เป็นต้น

สำหรับไพร่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะถูกเกณฑ์ตั้งแต่งานราชการสงคราม งานต่อเรือ จนกระทั่ง การจัดหาสิ่งของต่าง ๆ ให้ราชสำนักตามที่ต้องการ ซึ่งพอจะสรุปได้ดังนี้

สำหรับงานราชการสงคราม ส่วนใหญ่จะเกณฑ์ไปรบกับพวกแขกทางหัวเมืองมลายู ดังเช่นกรณีเมืองไทรบุรีแข็งเมือง 2 ครั้ง เมื่อพ.ศ.2374 และ พ.ศ.2381 ไพร่เมืองสงขลาและเมืองพัทลุงก็ถูกเกณฑ์ไปปราบกบฏทั้งสองครั้ง ซึ่งส่งผลกระทบต่อพัทลุงและสงขลาอย่างมาก โดยเฉพาะการปราบกบฏครั้งที่ 2 พ.ศ.2381 ไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปรบพ่ายแพ้แตกหนีทัพกันมากมาย นอกจากนี้ไพร่ยังถูกเกณฑ์ให้ต่อเรือรบอีกหลายครั้งเพราะหัวเมืองทางใต้มีความชำนาญในการต่อเรือและมีไม้ที่เหมาะสมในการทำเรือ คือ ไม้ตะเคียนจำนวนมากอีกด้วย

ส่วนการเกณฑ์สิ่งของ เพื่อใช้ในงานส่วนพระองค์และพระราชพิธีต่าง ๆ เกิดขึ้นอยู่เสมอ สิ่งของที่ต้องประสงค์มีตั้งแต่สิ่งของเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปจนถึงการเกณฑ์สิ่งของครั้งใหญ่ที่สุดเพื่อใช้ฉลองกรุงเทพฯ ครบรอบ 100 ปี พ.ศ.2425 ดังเช่น กรณีสงขลา รัฐเรียกเกณฑ์สิ่งของ 41 ครั้ง ในช่วงเวลา 26 ปี ของที่เกณฑ์มีตั้งแต่สิ่งของพื้นเมืองที่มีอยู่ตามธรรมชาติจนถึงเครื่องหัตถกรรม เช่น ผ้าทอ เป็นต้น⁴⁹

การที่รัฐส่วนกลาง กำหนดให้หัวเมืองแบ่งไพร่สมเป็น 2 พวก อย่างชัดเจน เพราะต้องการให้ไพร่สมจำนวน 1 ใน 3 ซึ่งมีหน้าที่จัดทำส่วยให้รัฐส่วนกลางได้ทำหน้าที่ของตนเต็มกำลัง จึงกำหนดให้ไพร่สมประเภทนี้มีนายหมวดนายกองควบคุมแน่นอน เจ้าเมืองกรมการเมืองจะเกณฑ์ไปทำราชการใด ๆ ไม่ได้ทั้งสิ้น ส่วนไพร่สมอีกพวกหนึ่งซึ่งมีจำนวนมากถึง 2 ใน 3 มอบให้เจ้าเมืองและกรมการใช้สอยทำราชการได้เต็มที่ แต่ในทางปฏิบัติหัวเมืองต่าง ๆ จะไม่แยกไพร่ทำหน้าที่เป็นส่วน ๆ ตามที่รัฐส่วนกลางกำหนด เมื่อถึงคราวที่รัฐส่วนกลางเกณฑ์ ไม่ว่าจะเกณฑ์สิ่งของหรือแรงงานก็จะเกณฑ์ทำราชการทั้งหมดสร้างความเดือดร้อนให้แก่ไพร่อย่างมาก จนต้องร้องเรียนต่อรัฐส่วนกลางให้ช่วยแก้ไขความทุกข์ยากเหล่านี้ ดังเช่นกรณีของเมืองพัทลุง ไพร่ร้องเรียนว่า เมืองพัทลุงมีการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของมากกว่าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งสิ่งของที่เกณฑ์นั้นส่วนใหญ่เป็นของที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่น กระจาด ไม้ เสา ชุง ดอก ใต้ ชัน น้ำมันยาง เสื่อ แผง กระจาด สุกร เป็ด ไก่ ข้าวสาร โดยปีหนึ่งถูกเกณฑ์ไม่ต่ำกว่า 5 ครั้ง ทุกคร้วเรือน ส่วนเมืองสงขลาจะมีลักษณะคล้ายคลึงกันคือเกณฑ์สิ่งของที่มีตามธรรมชาติ เช่น เสา ไม้ หวาย ใต้ เสื่อ และของอื่น ๆ แต่การเกณฑ์แรงงานของเจ้าเมืองสงขลา ค่อนข้างเข้มงวด โดยเกณฑ์ไพร่มาเป็นคนรับใช้ในบ้านเจ้าเมืองเป็นกองฝึพาย ในกรณีนี้จะมีเงินเล็กน้อยตอบแทน และถ้าผู้ใดขัดขืนการเกณฑ์ บุตรภรรยาจะถูกจองจำแทน⁵⁰ ทำให้ไพร่ประสบความทุกข์ยากและเดือดร้อนอย่างยิ่ง

ส่วยสาอากร

ส่วยสาอากร เป็นภาษีที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ตั้งแต่สมัยอยุธยา และใช้เรื่อยมาก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นภาษีอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วยสาอากร แบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ จังกอบ อากร ส่วย และฤชา ภาษีที่กระทบต่อไพร่ (ชาวนา) มากที่สุดในช่วงนี้ คือ ส่วย และอากรค่านา ซึ่งพอจะกล่าวได้ดังนี้

ส่วย หมายถึง สิ่งของหรือเงิน ที่รัฐยอมให้บุคคลส่งแทนการเข้าเวร “รับราชการ” ตามระบบศักดินา ส่วยเป็นรายได้สำคัญที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ ในระยะแรกกำหนดให้ไพร่ส่งสิ่งของตามที่รัฐต้องการ และมีในท้องถิ่นนั้น เช่น ดินประสิ่ว ดิบุก หรือของป่าที่หายาก จำพวก กระวาน เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีการค้าขายกับต่างประเทศมากขึ้น เงินกลายเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายที่สำคัญ โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา รัฐจึงยินยอมให้ไพร่ที่ไม่ประสงค์จะเข้าเวรรับราชการและไม่ต้องการส่งส่วยสิ่งของ ส่งเป็นเงินแทนตามอัตราที่รัฐกำหนด จึงเกิด “ส่วยเงิน” ขึ้นแทนที่ส่วยสิ่งของ ต่อมาได้ยกเลิกไป เมื่อมีการยกเลิกการเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ ในสมัยรัชกาลที่ 5

การเรียกเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงเรื่อยมา ตามความจำเป็นของรัฐที่ต้องใช้เงินเพื่อการค้าและพัฒนาประเทศเพิ่มขึ้น ได้มีการปรับปรุงวิธีการเก็บเงินจากราษฎรครั้งสำคัญใน พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) โดยรัฐได้ออก “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120” กำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคน ที่มีอายุ 18 ปี ถึง 60 ปี ต้องเสียเงิน “ค่าราชการ” ผู้ที่ไม่สามารถจ่ายเงินได้ ต้องทำงานทดแทนมีกำหนดไม่เกิน 20 วัน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2462 เงิน “ค่าราชการ” ถูกเปลี่ยนชื่อใหม่ เรียกว่า “เงินรัชชูปการ” และได้มีการเปลี่ยนแปลงข้อกำหนดการเรียกเก็บ “เงินรัชชูปการ” ในพ.ศ. 2468 โดยเรียกเก็บจากชายฉกรรจ์ทุกคน เฉพาะที่มีอายุระหว่าง 20 ปี ถึง 60 ปี เท่านั้น การเก็บ “เงินรัชชูปการ” ได้ยกเลิกไป เมื่อวันที่ 1 เมษายน 2482 เมื่อมีการประกาศใช้ประมวลรัษฎากร พ.ศ. 2481⁵¹

ตามหัวเมืองต่าง ๆ ไพร่ต้องเสียส่วยให้รัฐคล้ายคลึงกัน เฉพาะลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะที่สงขลามิไพร่ซึ่งต้องเสียส่วยให้รัฐ 2 กลุ่ม ด้วยกันคือ กลุ่มแรก ได้แก่ ไพร่ส่วย หมายถึง ไพร่ที่จัดไว้เฉพาะสำหรับทำส่วยซึ่งมี 2 กอง คือ ส่วยกองนอกหรือส่วยสรรพเหตุ และส่วยทองบุตรจีน ไพร่กลุ่มนี้ถ้าไม่ต้องการทำส่วยให้รัฐ โดยยอมเสียเงินแทนจะต้องเสียเงินคนละ 7 บาทต่อปี ส่วนกลุ่มที่สอง คือ ไพร่สม ที่สังกัดเจ้าเมืองกรมการ ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ส่วน 2 ส่วนแรก มอบให้เจ้าเมืองกรมการใช้ในส่วนราชการ อีก 1 ส่วนเกณฑ์ไปตัดกระดานให้รัฐส่วนกลาง จึงเรียกว่า “ส่วยกระดาน” ต่อมาภายหลังรัฐอนุญาต

ให้เสียเงินแทนการตัดกระดาน เรียกว่า “ส่วยแทนกระดาน” ไพ่ประเภทนี้ ไม่จัดเป็นไพ่ส่วย ยังถือว่าเป็นไพ่อสม ดังนั้นอาจจะต้องไปทำราชการอื่น ๆ นอกเหนือจากการตัดกระดานก็ได้ ไพ่อสม ถ้าหากไม่ต้องการรับราชการ ก็ต้องเสียเงินให้รัฐ คนละ 7 บาทต่อปี เช่นเดียวกัน⁵² ในพ.ศ.2441 รัฐได้รวมส่วยประเภทต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เรียกว่า “ส่วยรายเฉลี่ย” ซึ่งต่อมา เรียกว่า “เงินค่าราชการ” และเรียกว่า “เงินรัชชูปการ” ในพ.ศ.2462 สำหรับมณฑลนครศรีธรรมราช รัฐเก็บเงิน “ค่าราชการ” คนละ 4 บาท ในพ.ศ.2448⁵³

การเก็บส่วย หรือ “เงินค่าราชการ” หรือ “เงินรัชชูปการ” ในเวลาต่อมา สร้างความเดือดร้อนให้แก่ไพร่อย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะถูกเจ้าเมืองกรมการเรียกเก็บส่วยเกินอัตราที่รัฐกำหนดไว้แล้ว ยังใช้อำนาจหน้าที่ข่มขู่ กักกัน หน่วงเหนี่ยวไพร่ จนไพร่เกิดความเกรงกลัว ต้องหลบหนีการเก็บส่วย โดยเฉพาะ การเก็บ “เงินค่าราชการ” ที่ชาวบ้านเรียกว่า “เสียค่าตัว 4 บาท” บางคนไม่มีให้ ต้องหนีไปอยู่ในท้องที่อื่น หรือหนีไปอยู่ในป่า เพราะเงิน 4 บาท มีมูลค่ามาก เท่ากับราคาวัว 1 ตัวทีเดียว⁵⁴

อากรค่านา

อากรค่านาเป็นภาษีที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎร ผู้ได้ประโยชน์จากการทำกินในที่ดินของรัฐ โดยการเก็บค่านาในสมัยก่อน เรียกเก็บเป็น “หางข้าว” ไร่ละ 2 ถัง ทั้งนี้ราษฎรจะต้องนำข้าวมาส่งที่ฉางหลวงในกรุงเทพฯ หรือฉางหัวเมืองแล้วแต่กรณี ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ยกเลิกการเก็บอากรค่านาเป็น “หางข้าว” และโปรดให้เก็บค่านาเป็นเงินแทน โดยเก็บไร่ละสิ่งเฟื้องเท่านั้นทั้งนาคูโค (นาที่ทำได้ทั้งน้ำฝนและน้ำท่า) และนาฟางลอย (นาที่ทำได้เฉพาะน้ำฝนเพียงอย่างเดียว) ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงปรับปรุงการเก็บเงินค่านาอีกครั้งหนึ่ง เพราะทรงเห็นว่า การเก็บค่านาคูโคไร่ละ 1 สิ่ง 1 เฟื้อง ตามเนื้อที่ในตราแดง ไม่เป็นการยุติธรรมเพราะนาฟางลอยซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ที่ดอน เมื่อน้ำท่วมจะเสียหายน้อยกว่า แต่เสียค่านาเท่ากัน จึงทรงให้ลดการเก็บเงินค่านาคูโคเหลือเพียงไร่ละ 1 สิ่ง ตั้งแต่ พ.ศ.2395 เป็นต้นมา ส่วนนาฟางลอยให้เก็บไร่ละ 1 สิ่ง 1 เฟื้องตามเนื้อที่นาที่ทำได้เช่นเดิม ในขณะที่เดียวกันก็ทรงปรับเปลี่ยนวิธีการเก็บเงินค่านาใหม่ โดยให้ข้าหลวงกรมนาและเจ้าเมืองกรมการไปเดินประเมินนาเก็บค่านาจากราษฎรโดยตรง ทำให้ชาวนาไม่ต้องเสียเวลาต้องเดินทางไปเสียเงินค่านาที่เมืองหลวงหรือหัวเมืองเหมือนเช่นในอดีต

การเก็บเงินค่านา ที่รัฐมอบอำนาจให้เจ้าเมืองกรมการมีอำนาจดำเนินการมากยิ่งขึ้น มีผลให้เกิดการฉ้อโกง และกดขี่ข่มเหงชาวนา ทั้งการเก็บเกินอัตราที่รัฐกำหนดและ

การกักขัง ลงโทษ ชาวนาเพื่อบีบบังคับให้เสียค่านา เช่นเดียวกับการเรียกเก็บส่วย สร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาอย่างแสนสาหัส

เจ้าเมืองกรมการ สามารถสร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาหลายรูปแบบ เริ่มตั้งแต่การเก็บส่วย ถ้าไพร่เสียส่วยไม่ครบตามจำนวน จะถูกกักตัวไว้ และถ้าไพร่ไม่มาเสียส่วยตามกำหนด เจ้าหน้าที่ของรัฐจะจับตัวบุตรชายหญิงมากักไว้เพื่อเร่งรัดหนี้เป็นที่เวทนายิ่งนัก⁵⁵

นอกจากนี้เมื่อเจ้าหน้าที่ไปเก็บส่วยและอากรค่านา จะมีการปลุกทำเนียบเพื่อเป็นที่พักของแม่กอง ไพร่ทุกคนต้องเสียเงินซื้อเสา ซื่อไม้ ซื่อจาก คนหนึ่งตั้งแต่ 2 อัฐ ถึง 4 อัฐ ตามแต่ฐานะของตน และถ้าแม่กองมาตั้งเก็บส่วย ณ ตำบลใด จะต้องเกณฑ์คนในถิ่นนั้นมานั่งยามรักษาเงิน ถ้าไม่มาต้องเสียเงินคนละ 10 อัฐ

พฤติกรรมของเจ้าเมืองกรมการเมือง ยังซ้ำเติมไพร่โดยการทุจริตในการเก็บส่วยและอากรค่านาด้วยการเรียกเก็บเงินเกินอัตราที่รัฐกำหนด โดยอ้างว่าเป็นส่วนค่าเหนื่อยของแม่กอง

การเก็บเงินโดยมิชอบนี้ จะเก็บกันอย่างเปิดเผย เช่น กรณีการเก็บเงินค่านาของชาวนาเมืองพัทลุง พระยาสุษดี ได้รายงานรัชกาลที่ 5 ดังนี้

“...ค่านาราชฎว่าเสียสี่ไร่ต่อ 1 เหยียด แต่ใบเสร็จจดว่า เก็บไร่ละ 24 อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าบอกแก่ราชฎว่า...ถ้าจำนวนเงินในใบเสร็จไม่ตรงกับจำนวนเงินที่เสียอย่างยอมให้เสีย ก็ถ้าไร่ละ 24 อัฐ 4 ไร่ ก็เป็นเงิน 6 สลึงไม่ถึง 1 เหยียด ทำไมจึงยอมเสียเล่า ราชฎตอบว่าถ้าพูดขึ้นละก็แยเขาใส่ชื่อละ...”⁵⁶ ต้องเสียค่าชื่ออีก 8 อัฐ ข้าร้ายยังต้องอัปอายด้วย ส่วนส่วยรายเฉลี่ยแม่กองก็เรียกเงินเพิ่มเติมจากราชฎอีกคนละ 24 อัฐ บ้าง 48 อัฐ บ้าง จนถึง 1 บาท ตามฐานะมีจนของแต่ละคน⁵⁷ ทำให้เจ้าหน้าที่ได้รับเงินเพิ่มเพื่อใช้จ่ายส่วนตัว วันหนึ่ง 50 เหยียด ถึง 100 เหยียด⁵⁸

การเก็บส่วนรายเฉลี่ยและอากรค่านา ตลอดจนการทุจริตของเจ้าหน้าที่ เป็นภาระที่หนักหน่วงแก่ไพร่โดยเฉพาะชาวนาเป็นอย่างยิ่ง เกิดความทุกข์ยากขัดสนจนไม่มีเงินจะเสีย บางส่วนต้องทิ้งไร่นาภูมิลำเนาหนีไปเป็นโจรผู้ร้าย⁵⁹ บางส่วนหนีไปเมืองไทรบุรี ดังเช่น กรณีบ้านพะตง เมืองสงขลา เดิมมีบ้าน 70 หลังคา มีสวนผลไม้อุดมสมบูรณ์ แต่ไม่มีเงินเสียส่วยรายเฉลี่ยและอากรค่านา เกรงว่าจะถูกจับกุม จึงอพยพหนีไปเมืองไทรบุรีใน พ.ศ.2436 เป็นต้น บ้านเรือนไร่นาที่มีอยู่ก็ถูกริบเป็นของเจ้าเมือง⁶⁰ ส่วนราชฎที่อยู่ในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ก็อยู่ในสภาพยากจน และเกรงกลัวกรมการเจ้าหน้าที่อย่างมาก เมื่อกรมการเจ้าหน้าที่หรือผู้ใดที่ใส่รองเท้า ถุงเท้า ใส่เสื้อ สวมหมวก เดินผ่านจะนั่งราบลงบนถนนด้วยความเกรงกลัว เมื่อคนเหล่านี้เดินผ่านไปแล้วจึงได้ลุกเดินต่อไป⁶¹

ผลประโยชน์ที่ได้จากการเก็บส่วยสาอากร ไม่ได้นำมาตอบสนองความจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจ แต่นำไปเป็นประโยชน์ของรัฐส่วนกลาง เจ้าเมืองและกรมการเมือง ไม่มีการทำนุบำรุงความเจริญ ความสงบเรียบร้อยของชุมชน ปล່อยให้มีโจรผู้ร้ายชุกชุม เจ้าหน้าที่กรมการเมืองลงไปดูแลเฉพาะช่วงระยะเวลาเก็บส่วยและอากรค่านาเท่านั้น ทำให้ไพร่มองว่ารัฐแสวงหาผลประโยชน์แต่เพียงฝ่ายเดียว โดยไม่ดูแลความทุกข์ยากของพวกตน ความรู้สึกที่มีต่อรัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐจึงเป็นไปในแง่ลบ

ดังนั้นพอสรุปได้ว่า สภาพเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในช่วงนี้ เป็นเศรษฐกิจพอยังชีพตามแบบศักดินามีวิธีการผลิตแบบดั้งเดิม โดยมีจุดมุ่งหมายการผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวเป็นสำคัญ อาจมีการซื้อขายเล็ก ๆ น้อย ๆ บ้างเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิ่งจำเป็น ส่วนชุมชนในสังคมเมือง โดยเฉพาะเมืองชายทะเล เช่น สงขลา จะมีการค้าขายแบบเศรษฐกิจการค้าตามระบบทุนนิยม แต่การก่อดำของทุนนิยมเป็นไปอย่างเชื่องช้า ไม่เกิดนายทุนอิสระเพราะกำไรที่เกิดจากการค้าขายไม่ได้นำมาผลิตซ้ำ แต่นำไปใช้จ่ายด้านการรักษาระบบศักดินาให้คงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีมากกว่า ดังนั้นโครงสร้างเศรษฐกิจจึงไม่เปลี่ยนแปลง กรรมสิทธิ์ที่ดินยังเป็นของพระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว เทคโนโลยีการผลิตยังล้าหลัง ความสัมพันธ์ทางการผลิตมี 2 ส่วน คือ ส่วนบนเป็นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน ไพร่กับขุนนาง เจ้าเมืองและกรมการเมืองเป็นสำคัญโดยเจ้าเมืองกรมการเมืองเอารัดเอาเปรียบ ขูดรีด ผลผลิตส่วนเกินของชาวนาในรูปของแรงงาน ส่วยและอากรค่านาแต่เพียงฝ่ายเดียว โดยจงใจละทิ้งการดูแลทุกข์สุขของชาวนา ส่วนล่างเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบ การถูกละเลยและทอดทิ้งจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ทำให้ชาวนาและชุมชนต่าง ๆ ต้องรวมตัวกันช่วยเหลือตัวเอง เกื้อกูลซึ่งกันและกัน มีน้ำใจที่ดีงามและเอื้ออาทรต่อกัน และร่วมกันสร้างเครือข่ายเพื่อปกป้องและพิทักษ์ชีวิตทรัพย์สินของกันและกันมากกว่าจะพึ่งอำนาจรัฐ

เชิงอรรถท้ายบท

¹ปณัญญา ฐเนศวร และคณะ , แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา , เอกสารวิชาการ เลขที่ 02 / 07 / 41 , กองวางแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและ สหกรณ์ 2541 , หน้า 2.

²ทิวา ศุภจรรยา , “สภาพภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ,” สัมมนาทางวิชาการ พัทลุงศึกษา : พัฒนาการสังคมและวัฒนธรรม บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา 23 – 25 สิงหาคม 2536 ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง , ไม่มีเลขหน้า.

³ปณัญญา ฐเนศวร และคณะ , เรื่องเดิม , หน้า 4 , และ “ข้อมูลจำเพาะ ,” วารสารทักษิณคดี 3 , 1 (ตุลาคม – มีนาคม พ.ศ. 2535 – 2536) , หน้า 16.

⁴ทิวา ศุภจรรยา , เรื่องเดิม , และไพโรจน์ สิริตาภรณ์ และอังสนีย์ ชุนหปราน , “ทะเลสาบสงขลา ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 7 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ , 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 3057 – 3074.

⁵นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว , “รอบทะเลสาบสงขลา : ในความทรงจำของเขมานันท์ ,” เมืองโบราณ 26 , 1 (มกราคม – มีนาคม 2543) , หน้า 74.

⁶เคลือบ สุวรรณรัตน์ อายุ 61 ปี และโรจน์ หนูแดง อายุ 50 ปี เสวนากลุ่มชาวนาดำบลพญาขัน บ้านเลขที่ 46/1 หมู่ 6 ต.พญาขัน อ.เมือง จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545.

⁷อมรา ศรีสุชาติ และธราพงศ์ ศรีสุชาติ , “ชุมชนสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์รัฐโบราณในภาคใต้ ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 5 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ , 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 2115 – 2117 และ 2120 , และยงยุทธ ชูแว่น , “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ ,” ใน ยงยุทธ ชูแว่น บรรณาธิการ , โลกของลุ่มทะเลสาบรวมบทความว่าด้วยประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบสงขลา (พระนคร : สำนักพิมพ์นาคร , 2541) , หน้า 64.

⁸ยงยุทธ ชูแว่น , เรื่องเดิม , หน้า 65.

⁹อนุสรณ์เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรจังหวัดพัทลุง (พัทลุง : โรงพิมพ์พัทลุง , 2502) , หน้า 10 – 13.

¹⁰องค์การค้าของคุรุสภา , พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ , 2506) , หน้า 28.

¹¹เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน.

¹²สัมภาษณ์ปกรณ พงศ์จันทร์เสถียร อายุ 62 ปี บ้านเลขที่ 19/22 ซอย 1 ถนนตำนานนิเวศน์ อ.เมือง จ.พัทลุง วันที่ 15 มีนาคม 2545 และกลิ่น คงฤทธิ์ อายุ 74 ปี เสวนากลุ่มชาวนาดำบลแพรกหา บ้านเลขที่ 164/1 หมู่ 7 ต.แพรกหา อ.ควนขนุน จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545.

¹³สัมภาษณ์ปกรณ พงศ์จันทร์เสถียร .

¹⁴กลิ่น คงฤทธิ์ อายุ 74 ปี , ประจวบ เพชรสังข์ อายุ 62 ปี , ประเสริฐ หวานสง อายุ 51 ปี , และแดง นันทรัตน์ อายุ 59 ปี , เสวนากลุ่มชาวนาดำบลแพรกหา บ้านเลขที่ 164/1 หมู่ 7 ต.แพรกหา อ.ควนขนุน จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545.

¹⁵สัมภาษณ์เอื้อน ทองสันตติ อายุ 73 ปี บ้านเลขที่ 47 หมู่ 1 ต.คลองแดน อ.ระโนด จ.สงขลา วันที่ 23 มิถุนายน 2544 , ต้วน แดงช่วง อายุ 72 ปี เสวนากลุ่มชาวนาดำบลนาปะขอ บ้านเลขที่ 208 หมู่ 8 ต.นาปะขอ อ.บางแก้ว จ.พัทลุง วันที่ 6 ตุลาคม 2544 และวิมล ดำศรี , วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย , 2540) หน้า 61 – 64 .

¹⁶เคลือบ สุวรรณรัตน์ เสวนากลุ่มชาวนาดำบลพญาขัน.

¹⁷สัมภาษณ์ปรากฏ สุวรรณรัตน์ อายุ 70 ปี บ้านเลขที่ 7 หมู่ 6 ต.พญาขัน อ.เมือง จ.พัทลุง วันที่ 5 มกราคม 2545 และเคลือบ สุวรรณรัตน์ เสวนากลุ่มชาวนาดำบลพญาขัน.

¹⁸ประพัฒน์ จันทรอักษร อายุ 63 ปี เวทีชาวบ้านเรื่อง “เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” ณ โรงแรมลำปำ รีสอร์ท วันที่ 31 มีนาคม 2545.

¹⁹สุภา เพชรภาค อายุ 64 ปี และกลิ่น คงฤทธิ์ อายุ 74 ปี เวทีชาวบ้านเรื่อง “เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” ณ โรงแรมลำปำ รีสอร์ท วันที่ 31 มีนาคม 2545.

²⁰สุธีวงศ์ พงศ์ไพบุลย์ , “พรรณข้าวพื้นเมืองภาคใต้ ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 10 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 4841 – 4843.

²¹กลิ่น คงฤทธิ์ เวทีชาวบ้านเรื่อง “เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา”

²² สัมภาษณ์เชื่อน ศิวโรจน์ อายุ 82 ปี บ้านเลขที่ 164 หมู่ 3 ต.ตะเคียน อ.ระโนด จ.สงขลา วันที่ 4 ตุลาคม 2544.

²³ พอลดา แก่นแก้ว , ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน ปากพั้ง พ.ศ. 2439 – 2525 , (ปริญญาณิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย , 2528) , หน้า 37 และสุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , “ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้ ,” ใน สุธีวงศ์ : ที่ระลึกเกษียณอายุราชการ 2539 (สงขลา : สถาบันทักษิณคดีศึกษา , 2539) , หน้า 117.

²⁴ สัมภาษณ์คลิ่ง พูนยิ้ม อายุ 94 ปี บ้านเลขที่ 46/1 หมู่ 3 ต.คลองแดน อ.ระโนด จ.สงขลา วันที่ 23 มิถุนายน 2544 และเอื้อน ทองสันตติ อายุ 73 ปี บ้านเลขที่ 47 หมู่ที่ 1 ต.คลองแดน อ.ระโนด จ.สงขลา วันที่ 23 มิถุนายน 2544.

²⁵ กลั่น คงฤทธิ์ อายุ 74 ปี และเอื้อน ชุมทอง เวทีชาวบ้านเรื่อง “เศรษฐกิจชาวนา ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” ณ โรงแรมลำปำ รีสอร์ท วันที่ 31 มีนาคม 2544.

²⁶ สัมภาษณ์คลิ่ง พูนยิ้ม.

²⁷ กชจ. ร 5 ม 50 /2 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ของ พระวิจิตรวร สาสณ์ ร.ศ. 115 หน้า 24.

²⁸ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 , หน้า 609.

²⁹ กลั่น คงฤทธิ์ , จวน ชูย้ง , ประจวบ เพชรสังข์ , เสวนากลุ่มชาวนาดำบล แพรกหา บ้านเลขที่ 164/1 หมู่ 7 ต.แพรกหา อ.ควนขนุน จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545.

³⁰ หวน แก้วเมฆ เสวนากลุ่มชาวนาดำบลจองถนน บ้านเลขที่ 28 หมู่ 4 ต.จองถนน อ.เขาชัยสน จ.พัทลุง วันที่ 15 มีนาคม 2545.

³¹ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , “ข้อจำกัดและปัจจัยทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาชุมชน รอบลุ่มทะเลสาบสงขลา ,” วารสารทักษิณคดี 3 , 1 (ตุลาคม – มีนาคม 2535 –2536) , หน้า 59 – 62 , เรียงชัย ต้นสกุล , “ทะเลสาบสงขลาศักยภาพในการพัฒนา ,” วารสาร ทักษิณคดี 3 , 1 (ตุลาคม – มีนาคม 2535 –2536) , หน้า 42 – 43 , และวินัย สุกใส , “ภูเขา ทุ่งราบ และทะเล : วิถีแห่งความสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ,” ใน ยงยุทธ ชูแวง บรรณาธิการ ,โลกของกลุ่มทะเลสาบสงขลา , เรื่องเดิม , หน้า 118 – 119.

³² องค์การค้าของคุรุสภา , เรื่องเดิม , หน้า 28.

³³ เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน.

³⁴ กลั่น คงฤทธิ์ , แดง นันทรัตน์ , จวน ชูยัง , ประจวบ เพชรสังข์ , เสวนากลุ่มชาวนาดำบลแพรקה บ้านเลขที่ 164/1 หมู่ 7 ต.แพรקה อ.ควนขนุน จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545.

³⁵ ห้องเลียน ชมเชย เสวนากลุ่มชาวนาดำบลบ้านใหม่ บ้านเลขที่ 81 หมู่ 2 ต.บ้านใหม่ อ.ระโนด จ.สงขลา วันที่ 5 มีนาคม 2545.

³⁶ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ , เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ , 2540) , หน้า 83 – 84.

³⁷ เรื่องเดียวกัน , หน้า 95 – 96.

³⁸ องค์การค้าของคุรุสภา , เรื่องเดิม , หน้า 24 – 25.

³⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 28.

⁴⁰ กจช. มร 5 ม/50/2 (ม47/19) รายงานตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราชของ พระยาสุขุมนัยวินิต ร.ศ. 117, หน้า 29 – 30.

⁴¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา , เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต , พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : บริษัท สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ , 2533) , หน้า 19.

⁴² สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , “ออกปาก – กินวาน ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 18 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 8858 – 8859.

⁴³ สัมภาษณ์ปรกรณ์ พงศ์จันทร์เสถียร และประพัฒน์ จันทรอักษร อายุ 63 ปี เหวที่ชาวบ้านเรื่อง “เศรษฐกิจชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลา” ณ โรงแรมลำปำ รีสอร์ท วันที่ 31 มีนาคม 2545.

⁴⁴ จรัส ด้วงเอียด อายุ 55 ปี เสวนากลุ่มชาวนาดำบลพญาขัน บ้านเลขที่ 46/1 หมู่ 6 ต.พญาขัน อ.เมือง จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545.

⁴⁵ ห้องเลียน ชมเชย อายุ 81 ปี เสวนากลุ่มชาวนาดำบลบ้านใหม่ บ้านเลขที่ 81 หมู่ 2 ต.บ้านใหม่ อ.ระโนด จ.สงขลา วันที่ 5 มีนาคม 2545.

⁴⁶ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , “ออกปาก – กินวาน ,” เรื่องเดิม , หน้า 8863.

⁴⁷ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , “เกลอ ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 1 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 468.

⁴⁸ ยงยุทธ ชูแว่น , เรื่องเดิม , หน้า 72 – 77.

⁴⁹สงบบ ส่งเมือง , “เกณฑ์ ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 1 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 459 – 463.

⁵⁰กจช.ร.5ม.2 14/12 รายงานพระยาสุภชิตี เรื่อง ตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. 113. หน้า 173 , 246.

⁵¹ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บุญรอด (แก้วกันหา) ชลารักษ์ , “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ 2325 – 2411) ,” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ บรรณาธิการ , ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ , 2527) , หน้า 88 – 104. และรังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ , ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ , 2528) , หน้า 181 – 184.

⁵²ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สงบบ ส่งเมือง “ส่วย,” “ส่วยแทนกระดาน,” “ส่วยสรรพเหตุ,” และ “ส่วยทองบุตรจีน ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 16 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ , 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 7847 – 7854.

⁵³สุวิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, “ค่าราชการ,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 3 , จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ , 5 ธันวาคม 2542 , หน้า 1036.

⁵⁴จวน ชูยัง อายุ 67 ปี , เสวนากลุ่มชาวนาดำบลแพรกหา บ้านเลขที่ 164/1 หมู่ 7 ต.แพรกหา อ.ควนขนุน จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545 และเคลือบ สุวรรณรัตน์ อายุ 61 ปี , โรจน์ หนูแดง อายุ 50 ปี เสวนากลุ่มชาวนาดำบลพญาขัน บ้านเลขที่ 46/1 หมู่ 6 ต.พญาขัน อ.เมือง จ.พัทลุง วันที่ 14 มีนาคม 2545.

⁵⁵กจช ร.5 ม.2 14/12 รายงานพระยาสุภชิตี , เรื่องเดิม , หน้า 226.

⁵⁶เรื่องเดียวกัน , หน้า 172.

⁵⁷เรื่องเดียวกัน , หน้า 221.

⁵⁸เรื่องเดียวกัน , หน้า 234.

⁵⁹เรื่องเดียวกัน , หน้า 241.

⁶⁰เรื่องเดียวกัน , หน้า 258 - 259.

⁶¹เรื่องเดียวกัน , หน้า 174 – 175.